

keréknyomok

2016/10. SZÁM ORIENTALISZTIKAI ÉS BUDDHOLÓGIAI FOLYÓIRAT

Tartalom

TANULMÁNYOK, FORDÍTÁSOK		PROGRAMOK, ESEMÉNYEK	
GESZTES NAPSUGÁR		25 év a Tan Kapujában	172
Kierkegaard: egy bio-gráfiai olvasat – A bio-gráfiai értelmezés relevanciája Kierkegaard korai műveiben	5	KRITIKÁK, RECENZÍÓK	
ILIÁS-NAGY KATALIN		A klasszikus upanisadok II. (szerk., ford. Fórizs László)	176
Isten halálától az akarat születéséig az örökkévalóság körforgásában – Friedrich Nietzsche <i>Így szólt Zarathustra</i> című műve alapján	32	Porosz Tibor: A buddhizmus lexikona – A Buddha tanítása és a théraváda irányzat szakszavai	177
LAKI ZOLTÁN		VERS	
Az „én” titka – A husserli fenomenológia szemléleti útjai	70	Szeng can: A szívbeli hitről (ford. Fórizs László)	181
ERMESZ CSABA		SUMMARIES IN ENGLISH	184
Rejtjelek – Jaspers egzisztencia-filozófiája buddhista szemmel	89	E SZÁMUNK SZERZŐI	
POROSZ TIBOR			
Fényélmények a buddhista meditációkban	121		
FARKAS VIKTOR			
Áthallások – Gondolatok a <i>Dhammapada</i> versei kapcsán	160		

Tanulmányok, fordítások

GESZTES NAPSUGÁR

Kierkegaard: egy bio-gráfiai olvasat

A bio-gráfiai értelmezés relevanciája Kierkegaard korai műveiben

Jelen tanulmányban Joakim Garff bio-gráfia fogalmából kiindulva Kierkegaard első alkotói korszakának egy lehetséges értelmezési irányát járom körül. A tanulmány a kierkegaard-i közvetett közlés és irónia viszonyát vizsgálja az adott olvasó szubjektumával összefüggésben. Kierkegaard-t idézve: „A szubjektivitás igazság; a szubjektivitás valóság.”¹ Püspök Sarolta 2010-es tanulmányában kiemeli, hogy Kierkegaard „Meggyőződése, hogy a bibliai Igének szubjektív valósággá kell válnia, azaz minden embernek személyesen hozzá szóló üzenetként kell azt felfognia. Íróként és igehirdetőként arra törekszik, hogy rávegyesse az embereket erre a szubjektív értelmezésre.”² Jelen tanulmány az ilyen szubjektív értelmezés relevanciáját kívánja megvizsgálni.

Közlés és értelmezés

Platón szókratikus dialógusait olvasva mindenkiben felmerül a kérdés, hogy Szókratész alakjában mennyi az autentikus és mennyi a 'platóni'. Mikor beszél Szókratész, és mi az, ami Platón tanítása? Elválasztható-e egymástól Platón és Szókratész, visszafejthető-e, hogy mi volt Szókratész filozófiája, tanítása, és mi az, amit Platón ad a szájába? Platón-Szókratész nem véletlenül kerül egy Kierkegaard értelmezésével foglalkozó tanulmányba, Kierkegaard pszeudonim műveit olvasva ugyanígy felmerül a kérdés, hogy a leírtakból mi Kierkegaard saját álláspontja, és melyek a költőien többszörözött egzisztencia gondolat kísérletei, a nem-tudás vagy akár a nem járható út bemutatása. Bár most a helyzet megfordult: Platón filozófiája ismert, a nehézség az írásban megszólaló Szókratész saját gondolatainak az elkülönítése; Kierkegaard esetében viszont az álneves szerzők 'álláspontját' ismerjük, és a visszafejtésben inkább az a kérdés, hogy mi lehetett Kierkegaard saját véleménye. Szókratész megidézése mellett szól még, hogy Kierkegaard 'eltanulta' Szókratésztől és továbbfejlesztette

1 UNSCIENTIFIC POSTSCRIPT 1846/1992, 343.: „Subjectivity is truth; subjectivity is actuality.”

2 PÜSPÖK 2010, 14.

a *maieutiké tekhné*-t és az iróniát. Magiszteri dolgozatát – mint ahogy a címe is mutatja¹ – Kierkegaard Szókratészről és az irónia fogalmáról írja, mindkettő lényeges elem írói munkássága értelmezéséhez.

Szókratész nem írt semmit, Platón annál többet, de a legtöbbször Szókratész beszélt helyette. Kierkegaard rengeteget írt, de az első alkotói korszakában² csak az *Épületes beszédek* jelentette meg a saját neve alatt, az összes többi könyvénel költött szerzők 'írják' meg a műveket. Önmagában az álnevek használata nem különleges, a kierkegaard-i iróniával összekapcsolva lesz a szerteágazó, sokszínű Kierkegaard-értelmezések termékeny talajává. Szókratésznál az irónia összefügg a bábáskodással, a tudatlanság színlelése és a kérdéses a fő eszköze, ahogy az irónia eredeti görög jelentése is ez. Kierkegaard-nál az irónia, bár megtartja eredeti jelentéstartalmát is, sokkal mélyebb értelmet kap. Egyrészt, ahogy *Az irónia fogalmáról*ban meghatározza, az iróniában a „szubjektum negatíván szabad. [...] H]a a mondtak nem a véleményemet, vagy éppen a véleményem ellentétét tartalmazzák, akkor szabad vagyok a másokhoz és önmagamhoz való viszonyomban is.”³ „Általában az iróniát a rövidség kedvéért színlelésnek szokták fordítani. Pedig a színlelés inkább a lényeg és jelenség szétválasztásának *objektív* aktusa; az irónia viszont az a szubjektív élvezet, amellyel a szubjektum az irónia révén kiszabadul abból a kötöttségből, melyben életkörülményei folyamatosan tartják, ezért azt is mondhatnánk az ironikusról, hogy ő az, aki egy csapásra szabaddá teszi magát.”⁴ „Az iróniában a szubjektum mindig ki akar törni a tárgyból, és ezt azzal éri el, hogy minden pillanatban a tudatára ébred annak, hogy a tárgynak nincs realitása. [...] Minden jelenségtől elvitatja a realitást, hogy megszabadítsa önmagát, azaz hogy megőrizze önmagát teljes negatív függetlenségében. [...] Tudatára ébredvén, hogy a létezésnek nincs realitása, [...] érvényét veszíti a közönséges valóság, azaz minden világi körülmény, de ez csak akkor történik meg, ha ugyanabban a pillanatban *az isteni körülmények* érvényesítik abszolút realitásukat.”⁵ Ez alapján az irónia nem egy viselkedési forma vagy társalgási attitűd, hanem egy olyan egzisztenciális állapot, amelyben a hétköznapi valóság a megélt irónia által semmivé lesz, hogy átadhassa helyét az isteni valóságnak. Másrészt Kierkegaard-nál a hétköznapi lét maga is ironikus: ennek alapja egy mindent átható élet-irónia, tévedésekben-tudatlanságban-élés a hétköznapiakban, tévedésekben-tudatlanságban-élés az élet legjelentősebb területein, tévedésekben-tudatlanságban-élés magával az egyéni étellel kapcsolatban, miközben úgy teszünk, mintha ez a tudatlanság nem létezne. Nem foglalkozunk létünk alapjával, a szubjektum alapkérdéseivel, minden energiánkat a külsőre, az objektívnek vélt hétköznapi valóságra irányítjuk. A Kierkegaard által előszeretettel kritizált filozófiai vizsgálódások, rendszerek erre a külsőre, a világra vonatkoznak, a szubjektum-objektum kettősségben a szubjektum zárójelbe kerül, a megismerés a szubjektumtól független

1 *Az irónia fogalmáról, állandó tekintettel Szókratészre.* [AZ IRÓNIA FOGALMÁRÓL 1841/2004.]

2 Megjegyzés: Az első alkotói korszak, amivel ez a tanulmány foglalkozik, az én értelmezésemben 1841. október 11-én kezdődik és 1847. május 4-én 23 óra 59 perckor ér véget. Értelmezésemet a későbbiekben Kierkegaard életének biográfiai elemzése támasztja alá.

3 *AZ IRÓNIA FOGALMÁRÓL* 1841/2004, 252.

4 *AZ IRÓNIA FOGALMÁRÓL* 1841/2004, 259.

5 *AZ IRÓNIA FOGALMÁRÓL* 1841/2004, 260–261.

objektumokra irányul. Kierkegaard felismeri, hogy nincsen semmi, ami független lenne a szubjektumtól, hiszen még a legobjektívebbnek szánt értekezés is egy egyedi belső világgal rendelkező szubjektum terméke: „... nincs értelme, ha az ember először a külsőről akar dönteni és csak ezután foglalkozik azzal, ami létrehozza. Először önmagát kell megértenie, csak ezután fordulhat a másik felé (γνωθι σεαυτον). Csak miután belülről megértette *önmagát*, és felfedezte az utat pályáján, csak akkor szabadulhat meg körülményes, baljóslatú útítársától – a megismerés szférájában lakó élet-iróniától, mely arra ösztönzi az igaz megismerést, hogy a nem-megismeréssel kezdődjék (Szókratész), ahogy Isten is a semmiből teremtette a világot.”⁶

Az irónia ilyen jellegű értelmezésével összefügg az irónia mint módszer alkalmazása is. Szókratész ironikus módszere Kierkegaard szerint nem a tartalmas és jelentőségteljes válasz elérésére, hanem csak a látszólagos tartalom lecsapolására irányul, amely nyomán üresség marad hátra.⁷ Ez az ironikus módszer megvizsgálja az ismertnek hitt fogalmakat, a szofista magyarázatokat és a hétköznapi felfogást is. Rámutat a kikérdezett gondolkodásának pontatlanságára, belső ellentmondásaira, hiányzó definícióira, dogmatikus voltára. „Így a maga teljes isteni végtelenségében láthatjuk azt az iróniát, amely egyáltalán semmit nem hagy épen. Akárcsak Sámson, Szókratész is az oszlopokat döntötte le, a megismerés tartópilléreit, s most minden belezuhan a tudatlanság semmijébe.”⁸ Másrésztől a „[kérdezés] módszer lényege, hogy az élet tarka összetettségét folyamatosan csökkentve eljutunk az egyre elvontabb leegyszerűsítésig.”⁹ Kierkegaard szerint Szókratésznek – Platónnal ellentétben – nem célja a kérdések útján eljutni valamilyen végső, pozitív válaszig, „ahol kezdődnie kellene a vizsgálódásnak, ott abbahagyja. Az elért eredmény voltaképpen a tiszta lét meghatározhatatlan meghatározása...” Az irónia mint módszer egy lehetséges eszköz a hétköznapi tudás, a hétköznapi realitás tartóoszlopainak kidöntésére, hogy eljussunk a tiszta létbe, a nem-tudás, a nyitottság állapotába, abba az állapotba, ami helyet adhat az abszolút realitás megmutatkozásának. A negatív eredmény mellett az iróniában, az ironikus magatartásban van valami rendkívül csábító és elbűvölő is: „A vele járó álcázás és titokzatosság, az elindított távolsági érintkezés (mivel az ironikust mindig távolról kell megérteni), a feltételezett végtelen rokonszenv, a megértés röpke, de leírhatatlan villanása, amelyet azon nyomban elnyom a félreértéstől való szorongás – mindez feloldhatatlan kötélekkel nyűgöz le.”¹⁰

Álcázás és titokzatosság – Kierkegaard-nál az inkognitó az irónia költői módszere. De az inkognitó ugyanakkor nem egyszerűen az irónia módszere, nem azonos vele. Nem a persona, vagy a pszeudonimitás, bár a három kétségkívül szorosan összefügg. Gyenge szerint „Az inkognitó, az ismeretlenség ködébe burkolózás, egy másik személy alakjának felvétele, maga az álarc, míg az azon keresztül való megnyilvánulás: a személyiség (persona) az egzisztencia.

6 NAPLÓJEYZETEK AA-DD 1837-39/2006, 23.

7 AZ IRÓNIA FOGALMÁRÓL 1841/2004, 81.

8 AZ IRÓNIA FOGALMÁRÓL 1841/2004, 85.

9 AZ IRÓNIA FOGALMÁRÓL 1841/2004, 76.

10 AZ IRÓNIA FOGALMÁRÓL 1841/2004, 92.

Kierkegaard nem a külvilág elől kíván rejtekezni, nem az igazi személyiségét akarja elfedni – sőt ellenkezőleg –, hanem több aspektusból kívánja azt láttatni. Az inkognitó ekként maga a költői alternatíva.¹¹ Gyenge egyfajta költői ön-sokszorosítást, minőségi többletet lát az inkognitóban. Az igazság feltárásának lehetőségét, megnyilvánulást, ahol az irónia distanciát teremt a szubjektum és a reális világ között, amely által lehetőség nyílik a különböző alternatívák felmutatására. „Az irónia teremt meg tehát az inkognitó előfeltételét a distancia által, az inkognitó pedig ennek megfelelően mutatja fel az új alternatívát.”¹² Egyetértek azzal, hogy az irónia distanciát teremt; de nem (csak) a szubjektum és a reális világ között, hanem Kierkegaard és az általa teremtett szerzők mondanivalója között is. Gyenge szerint Kierkegaard az irónia által igaz személyiségét kívánja több aspektusból láttatni. Szerintem Kierkegaard nem a saját személyiségét bújtatja ily módon az inkognitóba, hanem személyiségeket teremt, amelyek nem feltétlenül felelnek meg a szerző személyiségének vagy a személyisége egyes aspektusainak. Az inkognitó költői eszköz, amelyben az irónia mint módszer megnyilvánul: a szerzői szubjektum negatívan szabaddá válik, mivel már többszörös distancia feszül a szerző és művei között. Nem csupán költői ön-sokszorosítás, hanem költői teremtés: ahogy egy drámának egyik vagy másik szereplőjével sem azonosítják általában a dráma íróját – bár mindegyiket ő teremtette – úgy Kierkegaard-t sem lehet azonosítani pl. Constantin Constantinusszal, de *Az ismétlés* ifjújával sem, bár tagadhatatlan, hogy tőle származnak, belőle születtek mind írói, mind ‘személyes’ értelemben. De Kierkegaard nem egyszerűen drámaíró, hanem egy személyben rendező és színész¹³ is, aki a szerep megformálásához felhasználja saját élettapasztalatait és az előadás idejéig azonosul is a szereppel. Kierkegaard-t olvasni olyan, mintha egy magánszínházban néznék az olvasó Kierkegaard előadását, amelyben az összes szerepet ő maga játssza. Ahogy egy jó színész, úgy Kierkegaard is a saját élettapasztalataiból építkezik egy-egy szerep megformálása közben, és bár itt lehet, hogy az eljátszott történet is a saját életéből van, vagy arra reflektál, az irónia által teremtett distancia miatt mégsem a történeti Kierkegaard-t vagy az ő személyes életét nézzük-olvassuk. De ugyanez az irónia csábít arra is, hogy mégis megpróbáljuk kibogozni, hogy az adott történetben hol van az ‘eredeti Kierkegaard’.

Nézzük meg például az első pszeudonim művet, a *Vagy-vagyot*. Nem egyszerűen egy álnév alatt kiadott műről van szó, hanem többszörös beágyazottsággal és distanciateremtéssel találkozunk. Az *Előszó*-t olvasva elgondolkodtató, hogy Kierkegaard saját magát értelmezi, egyfajta olvasási kulcsot ad. A pszeudonimitás teremtette distanciát alapvetően kétféle bonthatjuk:

- (i) Személyes distancia: közreadóként Victor Eremita szerepel, aki részletesen elmeséli, hogyan találta meg a teljesen ismeretlen ‘A’ esztétikai írásait és Vilhelm törvényszéki tanácsos ezekhez kapcsolódó etikai leveleit, amelyeket az egyszerűség kedvéért később

11 GYENGE 1999, 13.

12 GYENGE 1999, 14.

13 A színház fontosságáról a kierkegaard-i életműben lásd: NAGY 2011.

‘B’ papírjainak nevez. További distancia, hogy A sem a szerző, csupán kiadó, de Victor Eremita szerint ez egy régi novellatrükk, amellyel a kényes témákat el lehet távolítani a szerzőjük személyiségétől: „... remegés van benne, valamiféle irtózás, melynek oka minden bizonnyal ezen eszméhez fűződő költői viszonyában van.”¹⁴ Victor Eremita is így érez, midőn éjszaka ezekkel a papírokkal bíbelődik. Ezt akár egyfajta önvallomásnak is értelmezhetjük.

(ii) Időbeli distancia: a kiadás előtt már öt éve Victor Eremita birtokában voltak a papírok,¹⁵ valamint az egyik megadott dátum április 7. hétfő: a kiadást megelőzően utoljára 1834-ben volt ilyen, ezzel sugallva, hogy akkor ‘keletkezhetett’ *A csábító naplója*.¹⁶

Ha Victor Eremita csupán egy álnév lenne, akkor ez nem lenne több, mint az általa is említett bevett novellatrükk: Kierkegaard kényes témáról ír, és nem akar teljes mértékben azonosulni vele, vagy nem akarja, hogy teljes mértékben azonosítsák azzal, amit leírt. Ez is igaz egy adott szinten, de Kierkegaard álnevei ennél többet takarnak. Soós Anita *Az ismétlés* kapcsán elemzi a kierkegaard-i narrációt: „Az elbeszélő már nem azonos önmagával, ami a mindentudó elbeszélő pozíciójának feladásához vezet, bár az aspektusváltásoknak köszönhetően ez sem hiányzik teljesen a szövegből. De nemcsak az elbeszélő, hanem a szerző is elveszíti önazonosságát, megkettőződik...”¹⁷ Kierkegaard ‘valós személyként’ teremt meg a szerzőket, személyiséggel, élettörténettel, de ebből csak annyit tár fel az olvasónak, amennyi az adott mű szempontjából releváns. A mindentudó elbeszélő szerepében nem Kierkegaard, hanem pl. Constantin van. Néha úgy tűnik, az álnevek által ‘megírt’ tartalom tekintetében Kierkegaard is ‘olvasó’ – csak annyit tud a szereplőkről, amennyit a könyvekben a ‘szerző’ megjelenít. Konkrétabban, Kierkegaard mindent tud, bensőséges viszonyban van Constantinnal, de mintha csak annyit tudna az ifjúról, amennyi a könyvben le van írva, amennyit Constantin ‘megteremtett’ belőle. Az olvasóban gyakran összefolynak a szereplők, nincsenek határozott körvonalak, amelyek eligazítanának, egyszer úgy tűnik, Constantin az ifjú egyfajta érettebb, racionálisabb felettes énje, majd a végén Constantin elárulja, hogy ő teremtette az ifjút. De nemcsak egy adott művön belül, hanem a műveken is átível ez a személyiség-összemosódás. Van-e köze a csábító Johannesnek Johannes de Silentiohoz és Johannes Climacushoz, lehet-e az álszemélyiségeket, álírókat teremtő Kierkegaard-nál véletlen, hogy három Johannest teremt? Climacus a filozófia nyelvén fogalmazza meg azt, amit a korábbi művek (Johannes-ek) esztétikailag vagy etikailag közelítettek meg? És a műveken belül: pl. Constantin színházleírásának két szereplője valóban ‘A’-ra és ‘B’-re utal a *Vagy-vagyból*? Ha semmilyen összefüggést sem akar jelenteni a névválasztás, akkor Kierkegaard valószínűleg különböző keresztneveket választott volna. Kierkegaard szerzőket teremt, de egyik szerző személyisége sem azonos Kierkegaard-éval és mégis mind belőle jön, így hát mindig felmerül a kérdés, hogy visszafejthető-e belőlük Kierkegaard.

14 VAGY-VAGY 1843/2005, 15.

15 VAGY-VAGY 1843/2005, 17.

16 VAGY-VAGY 1843/2005, 16.

17 Soós 2000, 1.

De ha elkezdjük Kierkegaard-t keresni a sorok között, meg kell tennünk egy másik lépést is: magunkat megkeresni. A közvetett közlés által teremtett távolság a személyes értelmezésre szólít fel, hogy az egyértelmű biográfiái szájak mellett-helyett a saját biográfiánkat olvassuk: mi melyik szereplő lennénk? Vagy az író? Mi hogyan döntenénk? Tudunk-e egyáltalán dönteni? Mi a mi egzisztenciális léthelyzetünk? Kierkegaard-t nem érdemes, nem lehet *objektíven* olvasni, nincs objektív értelmezése, olvasata, csak *szubjektív*. „Kierkegaard azáltal, hogy művek és előszavaik származását a kitalált szerzőkre ruházta át, egy kombinációt hozott létre, úgyszólván, a riporter szabadságából, aki személyes felelősség nélkül mutathatja be a nézetet, és a regényíró azon szabadságából, hogy létrehozza a személyeket (és szemléleteket), akik (és amelyek) a nézeteket kinyilvánítják. Ennek előnye nyilvánvaló annak számára, aki azt szeretné, hogy a nézetek anélkül hassanak, hogy figyelembe kellene venni a szerzőjük valódi szándékát.”¹⁸ „...[A] szerző radikálisan szubjektív viselkedése, állandó rejtőzködése a kierkegaard-i szövegekben a tradicionálisan kialakult, konkrét, egyértelműen interpretálható kategóriák és a pontosan lefordítható fogalmak teljes eltűnéséhez vezet, ami a szubjektum szilárd kontúrjainak feloldását eredményezi. [...] Az így keletkező fiktív identitások a szerző távolságtartó inkognitóját biztosítják, a szöveget pedig a korlátlan szubjektivitás mezőjévé változtatják.”¹⁹ Nem azt kell megtalálnunk, hogy Kierkegaard mit gondolt pl. az ismétlésről, hanem hogy mi hogyan is állunk vele – mint amikor Szókratész beszélgetéseiből sem derül ki Szókratész álláspontja, csupán a beszélgetőpartner álláspontjának tarthatatlansága. A pszeudonim művek célja nem egyfajta tanítás átadása, egy filozófia megértése vagy elfogadása, hanem az a bizonyos negatív eredmény: tudásnak hitt tákolmányunk lebontása, a felesleg lecsapolása, az élet-irónia felismerése.

A közvetlen közlés egyetlen értelmezést próbál megcélozni, egy bizonyos eredményt elérni az olvasóban. A közvetett közlés rámutatás, felmutatás, felébresztés – lehetőséget ad, hogy az olvasó válasszon, azonosuljon valamelyikkel vagy elutasítsa azt, elgondolkozzon a lehetőségeken, és talán eljusson a reflexióhoz – én miért ezt választom, vagy nem választom –, a rátekintéshez önnön léthelyzetére. A kierkegaard-i szöveg hozzánk való viszonya, az immanens megismerés a lényeg. Kierkegaard a személyes élményeiből indul ki, *költőien tartja kezében az életét*, alapanyagként használja, hogy megérintse az olvasó személyes élményeit, belső világát, megszólítsa az *egy* embert. A cél az önmagára reflektáló szubjektivitás, a bensőségesség, az önmagunkhoz való viszony megtalálása – Szókratész álláspontjának legalább megközelítése²⁰ –, a ráébredés, felébresztés. Nem objektívnek szánt igazságokat közöl, hanem a szubjektivitás igazságának fel- és elismerésével a közvetett közlés közvetlenül a másik szubjektumhoz fordul: *a közvetett közlés iróniája pont a közvetlensége. Az az irónia, ami eltávolítja a szöveget a szerzőtől, képes egyben ugyanezt a szöveget végtelenül közel*

18 HANNAY 1982, 57.: „By transferring the ownership of the works and their prefaces to fictitious authors Kierkegaard has acquired a combination, so to speak, of the reporter’s freedom from having to answer personally for the views he passes on, and of the fiction-writer’s freedom to create the persons (and perspectives) of whom (and which) the views are expressions. The advantages of this for someone who wants the views to take effect without consideration of their author’s real intentions are obvious.”

19 Soós 2000, 1.

20 Az IRÓNIA FOGALMÁRÓL 1841/2004, 185.

vinni az olvasóhoz. A szöveg értelmezése közben – megtartva a szubjektív szemléletet – minél jobban távolodunk Kierkegaard személyétől, annál közelebb kerülhetünk a saját olvasatunkhoz, vagyis Kierkegaard helyett elkezdhetjük magunkat olvasni a szövegben. Ha sikerül megtalálni, a következő lépés az a bizonyos reflexió, az ön-reflektált olvasás, ami talán nem is annyira meglepő módon először általában ön-iróniához vezet. Ez az ön-irónia teremt meg aztán az olvasó és az olvasata között az ön-megértő rátekintéshez szükséges distanciát, ahogy először ugyanez az irónia teremtett distanciát Kierkegaard és a művei között is.

A közvetett közlés Kierkegaard-nak a módszertani irónia kapcsán a 'hogyan' kérdésre adott válasza. De természetesen nem maradhat irónia nélkül a közlés tárgya, a 'mit' kérdésköre sem. Kierkegaard nem önéletrajzot vagy életvezetési tanácsokat ír, nem beavatási lépéseket vagy isteni kinyilatkoztatásokat közöl. Nem írja le, ő honnan indult és hová jutott az igaz kereszténnyé válás folyamatában, sőt. Azt írja, ő nem az, de tudja, milyen az igaz keresztény. Ezért a kierkegaard-i közlésmód iróniája az az örökké megválaszolatlanul maradó kérdés is, hogy Kierkegaard meddig jutott el a stádiumok útján. Valóban nem képes – ahogy írja – túllépni a rezignáció lovagján, képtelen az ugrásra, vagy már rég megtette, de az utat mindenkinek magának kell végigjárni, és az egyes úton-járása alatt mindegy, hogy Kierkegaard meddig jutott végül. Az az irónia, hogy a hit lovagja azt állítja, ő képtelen a hit lovagja lenni, vagy az, hogy a rezignáció lovagja vagy az esztétikus költő azt állítja, hogy ismeri-ismerheti a hit lovagját? Talán, ha sikerül végigjárni az utat, a végéről már minden egyértelművé válik, mint ahogyan a könyvet végigolvasva érthető meg a *Vagy-vagy* címe.

Így hát azért, hogy az úton elinduljunk, Kierkegaard egzisztenciális helyzeteket vonultat fel, melyek segítségével ön-megértéshez juthatunk, majd ezáltal lét-megértéshez és végső soron Istenhez, az igazsághoz érhetünk el. Dávid István kiemeli, hogy „Heidegger az, aki a megértés fogalmát egy egzisztenciálé felé mélyítette el. Egyik legjelentősebb lépése hermeneutikai szempontból az volt, hogy feltárta annak ontológiai alapjait. A lét értelmére vonatkozó kérdés maga is hermeneutikai kérdés, tehát a jelenvalólétnek, a világban-benne-létnek a szerkezete hermeneutikus, megértésalapú. Eszerint az értelmezés magára a létre irányul, maga a lét az, amely megértésre vár.”²¹ Kierkegaard-t olvasva szerintem nem Heidegger az első. Johannes Climacus korábban már megtett egy hasonló lépést, amikor Szókratész módszerét bemutatja: „Szókratészi nézőpontból minden ember saját maga a középpont, s az egész világ őrá vonatkozva nyeri el középpontját, mivel az ember ön-megismerése egyben isten-megismerés is.”²²

Ez alapján minden értelmezés egyben önértelmezés és így az önmegértés mozzanatán keresztül létmegértés is, a világban-benne-lét (Climacus szavaival inkább Isten-általi-lét) értelmezése, megértése. Az önmegértésre, létmegértésre készítő szöveg életre kel a megértés folyamatában, az olvasó egyéni világának háttére előtt kibomlik, megelevenedik, feltárulkozik. Visszatérve Platónhoz, a tanításaival, írásbeliségével foglalkozva felmerül az

21 DÁVID 2002, 13.

22 FILOZÓFIAI MORZSÁK 1844/1997, 18.

az olvasóban, hogy az igazi tartalom valahol a szavakon túl van, az olvasó képzetében, ami életre kelti, elevevéssel tölti meg a halott szavakat. Így az olvasó nem egyszerűen 'olvassa', hanem a maga módján 'éli' az alkotást. Ez a meglevenedés a megértés és önmegértés mozzanataival a világban-benne-lét egyfajta értelmezése is. Ami Platónnál különleges, az a szépirodalom területén nyilvánvaló, a filozófiai írásokban viszont általában nem. Az olvasó tevékenysége meglehetősen korlátozott – érti vagy nem érti, de 'élni' biztosan nem fogja az adott művet. A filozófiai művek között Platón után kevés kivétel van, s ezek egyike Kierkegaard. A 'megélés' fontosságát már 1835-ben elemzi, ekkor még egyrészt saját életével, másrészt az objektív rendszereket felmutató filozófiákkal kapcsolatban: „... mit használ, ha megfejttem az objektív igazságot; ha átrágom magam a filozófiai rendszereken, és fel tudom vázolni őket; ha minden csoportban rá tudok világítani a következetlenségekre; és mit használ, ha államelméleteket dolgozok ki, és a sok helyről összeszedett részekből teljességet hozok létre, világot teremtek, melyekben aztán sohasem élek, csak másoknak mutogatom; – mit használ, ha ki tudom fejteni a kereszténység lényegét, ha meg tudom magyarázni bizonyos jelenségeit, ha számomra és életem szempontjából nincs mélyebb jelentése?”²³ Mit használ, ha Kierkegaard-t olvasva objektív(nek szánt) elemzéseket végzünk, ha számunkra és életünk szempontjából nincs mélyebb jelentése?

Kierkegaard kinyilvánított célja, hogy az egyes embert elvezesse Istenhez. Nem rendszeralkotó filozófus (sőt kifejezetten rendszer-ellenes), nem foglalkozott metafizikai spekulációkkal (hiszen az emberi léthelyzet ontológiai alapja számára evidens), vagy a filozófia más, hagyományosnak tekinthető kérdéseivel (bár szükségszerűen érint közülük többet is). Ő közvetlenül az emberi léttel foglalkozott – a vallásos emberi léttel, vagyis az igaz keresztény *létmóddal* és az ehhez vezető úttal. A világban-való-létnek azt a módját akarja felmutatni, amelyben az ember igaz kereszténnyé válik: a krisztushitét, a keresztény ember egzisztenciális állapotát, pontosabban a kereszténnyé válás egzisztenciális folyamatát. Az első alkotói korszak álneves írásai azt a negatív eredményt célozzák meg, amelyből kiindulva a saját néven kiadott Épületes beszédek elindíthatnak az igaz kereszténnyé válás felé. Ezt a hatást szeretné elérni munkásságával és életével is: „tudatosan törekedett arra, hogy élete kongruens legyen teológiájával, azaz saját élete ugyanazt tükrözze vissza, amit szóban elmond Istenről.”²⁴ Számára csak az a filozófia/teológia közölhető, amely egyben valóban élhető is a szubjektum számára. Véletlenül sem akar az egyéntől elidegenedett rendszereket, világnézeteket vagy tanításokat mutogatni, hiszen ez az élhetetlenség/meg nem élhetőség mind Hegellel, mind a keresztény egyházzal szembeni kritikájában megjelenik. A választott közlési stílus is ezért annyira 'élhető', mert Kierkegaard pont ezt várja az olvasótól: ébredjen fel a hétköznapok sivárságából, a megszokás taposómalmából, hogy a megértésen keresztül önmegértésre és létmegértésre jusson, nézzen szembe a léthelyzetével, és éljen – teljes lényével élje át az emberi léthelyzetet –, hogy eljuthasson végül Istenhez.

²³ NAPLÓEGYZETEK AA-DD 1837–39/2006, 21.

²⁴ PÜSPÖK 2010, 13.

Kierkegaard igazsága Isten, az Isten-általi-lét felismerése és elfogadása, de az igazság nem tanítható, nem közölhető, mert ismerete szubjektív belső megélést feltételez, immanenciát, egzisztenciális hozzáállást. Ráadásul, ahogy Johannes Climacus mondja, Platón nyomdokain haladva: „minden tanulás és keresés csupán emlékezés olyanformán, hogy a tudatlant pusztán emlékeztetni kell, hogy saját magában ráeszméljen arra, mit tud. Az igazság eszerint nem belékerül, hanem benne volt.”²⁵ Nem Kierkegaard tanít meg rá, mert „ha ilyenformán áll a dolog az igazság tanításával-tanulásával, akkor az, hogy Szókratészről vagy Prodikosztól avagy egy szolgálólánytól tanultam, csakis történetileg foglalkoztat, vagy ha rajongásomban Platónhoz vagyok hasonlatos, költőileg. ... Az is csupán történetileg lehet érdekes, a számomra, hogy Szókratész vagy Prodikosz tanítása ez és ez volt, mert az igazság, melyben nyugalمامat leltem, bennem magamban rejtett és saját magam révén került napvilágra és még Szókratész sem adhatta volna nekem, ahogy a kocsis sem húzhatja maga a lova terhét, még ha ostorával segíthet is. Szókratészhoz és Prodikoszhoz fűződő viszonyom örök üdvösségem tekintetében cseppet sem foglalkoztathat, hiszen ez visszamenőleg adatik meg az igazság birtokában, melyet a kezdet kezdetétől fogva birtokoltam anélkül, hogy tudtam volna erről.”²⁶ Az olvasó az, aki az igazság birtokában van anélkül, hogy tudna róla, nem Kierkegaard vagy Climacus. És csak utólag, történetileg vagy költőileg lehet érdekes, hogy ki és hogyan ébresztette rá erre.

A felébredéshez Kierkegaard a fent kifejtett közvetve-közvetlen eszközt használja, *egyéni* témákat vet fel, az *egyest* keresi az általánosban, mert minden ember csak *egyetlen egyest* ismerhet igazán – saját magát, ha képes az önreflexióra, az egzisztenciális léthelyzeteinek felismerésére. Kierkegaard nem írhat általánost, nem lehet objektív, csak szubjektív és szuggesztív – nem rendszerbe foglalt tudást közöl, hanem bio-gráfiát ír.

Bio-gráfiával a rendszer ellen

De mi is ez a bio-gráfia? Legtöbbször sem a filozófiai, sem a szépirodalmi művek olvasásához, értelmezéséhez nincs szükség az író magánéletének ismeretére. A filozófiánál maradva, általában a filozófus művének – Hegel rendszere, Kant kategóriái, Descartes cogito-ja, de akár Szent Ágoston időfelfogása stb. – értelmezése (nem a megírásának körülményei, kiváltó okai) nem függ oly módon az illető személyes élettörténetétől, mint Kierkegaard esetében. Természetesen Kierkegaard munkái is elemezhetőek az életrajzi háttér nélkül, lehet vitatkozni az életstádiumokon, a modalitások ellentmondásain, vagy akár az Ábrahám-értelmezések teológiai vonatkozásain mindenféle biográfiai utalás nélkül, meg lehet találni a kapcsolatot Kierkegaard és a német romantika között stb.

²⁵ FILOZÓFIAI MORZSÁK 1844/1997, 15.

²⁶ FILOZÓFIAI MORZSÁK 1844/1997, 19–20.

Lehet filozófiatörténeti összefüggések mentén elemezni Hegel (ellen)hatását az életműben, de lehet csak a szubjektumra vonatkoztatva vizsgálni Kierkegaard Hegel és legfőképpen a dán hegelianusok ellen irányuló kritikáját. A dán aranykor Hegel rendszerét mindenre jó csodaszerként kezelte, a hivatalos teológia is erre építkezett, az egyetemi katedrákon a rendszert – vagyis annak dán értelmezését – tanították. Kierkegaard egyik lényegi problémája a rendszerrel kapcsolatban, hogy abban az egyén, a szubjektum eltűnik, feloldódik az általánosban, csupán a Szellem bábja annak önmegismerése során. A konkrét individuum egy túlhaladható közvetítő mozzanattá fokozódik le. Még a szubjektum lázadása sem jelent kiutat, „hiszen ha az egyes szubjektum lázad, az nem eredményez számára mást, mint a „boldogtalanság tudatát”, vagyis a rendszer elleni lázadás is része a rendszernek, lázadása révén nemhogy nem fog kitörni abból, hanem lázadása is annak igazolásául szolgál.”²⁷ A rendszer belülről kifelé zárt, a belső lázadás nem vihet a rendszeren kívülre, csupán egy visszacsatolást eredményez, amely nem több, mint egy újabb mozzanat, lépcsőfok a rendszer önmegismerő-önfelismerő működésében. Rendszeren belüli dialektikus mozgás, ahol a tézis a rendszer elfogadása, az antitézis a rendszer elleni lázadás, majd a visszacsatolással létrejön a magasabb szintű megőrizve-meghaladó szintézis.

A megélt emberi élettel mint egzisztenciával a maga „szabálytalanságaival” a rendszer nem számol. A lázadás kezelhető a rendszeren belül, a rendszer elutasítása viszont kívül esik a rendszeren. A létezés szabálytalan, paradoxon, értelmén kívüli, az ész számára megközelíthetetlen. „A létezés rendszere [*Tilværelsens System*] nem írható le. Akkor hát nincs ilyen rendszer? Egyáltalán nem ez a helyzet. Ez még csak nem is következik abból, amit mondtunk. Maga a létezés rendszer – Isten számára, de nem lehet rendszer egyetlen egzisztáló [*existerende*] szellemre nézve sem. Rendszer és lezárttság megfelelnek egymásnak, de a létezés ennek éppen az ellentétje.”²⁸ Gyenge szerint Kierkegaard megoldása, „ha az alap paradigma változik meg, mégpedig gyökeresen, azaz az egyes létező egzisztencia önállóságát mindenk fölé helyezi és kimondja az alaptételt, hogy «az egyes magasabb rendű, mint az általános»...”²⁹ A létezés mint egyéni egzisztencia szubjektív, értelemmel megragadhatatlan, paradoxon, nem objektivizálható, nem megragadható, nem elemezhető. Kierkegaard szubjektivizmusa – illeszkedve a német romantika korszakához – egyben tiltakozás a felvilágosodás korában gyökerező személytelen objektivizmus ellen is. A szubjektív megközelítést nem lehet rendszerbe foglalni, tételekkel, igazság-kritériumokkal, szabályokkal és tézisekkel leírni.

Kierkegaard az első filozófus, aki az egyén egzisztenciális léthelyzetét állítja vizsgálódásának középpontjába, az egzisztencialista filozófia előfutárának tartják. De ha egy filozófus nem rendszert ír le, nem téziseket alkot, még tanításokat sem kíván átadni, akkor mi az, amit egyáltalán közölni akar? És hogyan? Kierkegaard megoldása az egzisztenciális léthelyzetek bemutatása-elemzése az ironikus közvetve-közvetlen közlés eszközével. Az első

27 GYENGE 2007, 94.

28 UNSCIENTIFIC POSTSCRIPT 1846/1992, 118: „A system of existence [*Tilværelsens System*] cannot be given. Is there, then, not such a system? That is not at all the case. Neither is this implied in what has been said. Existence itself is a system – for God, but it cannot be a system for any existing [*existerende*] spirit. System and conclusiveness correspond to each other, but existence is the very opposite.”

29 GYENGE 2004a, 100.

alkotói korszakban a Kierkegaard által megjelenített léthelyzetek alapvetően két csoportra oszthatók: az általános csoportban a mindenki által ismert, valószínűleg megélt, bárki életében közvetlen tapasztalattal megtapasztalható állapotok találhatók – pl. szerelem, csalódás, csábítás, házasság stb. – a *Vagy-Vagy* lapjain; a második csoport az általánost felülíró *egyes* állapotai, tipikusan Ábrahám a *Félelem és reszketésben*. Az egyes létállapotainak bemutatásához Kierkegaard a Bibliához fordul, de honnan máshonnan vehetne alapanyagot az általános emberi létállapotok bemutatásához a szubjektivitás hirdetője, mint saját életéből, létállapotaiból?

Garff a '90-es évek elején kezdi bevezetni a bio-gráfia kifejezést Kierkegaard kapcsán, később ezt veszi át Gyenge is. Garff azzal indokolja a bio-gráfiai olvasat létjogosultságát, hogy „Kierkegaard – hasonlóan a csábító Johannes esetéhez – nem csak úgy *beszél*, mint egy könyv, hanem *ő* maga is egy könyv. Másként szólva, hogy milyen benyomást nyerünk szerzőnkéről, azt az határozza meg itt, hogy *ő* miként szövegezi meg sajátos impresszióit, élményeit, többé-kevésbé drámai konfliktusait. Kierkegaard esete azonban nem egyszerűen annyi, hogy egy ember írás révén autentikus „Én”-t kíván teremteni. Meglátásom szerint olyan szubjektum esete is egyúttal, aki implikálódik az írásban, s ezért van Kierkegaard csaknem valamennyi olvasatának biográfiai tendenciája. [... A]z élet és az írások nem pusztán befolyásolják, hanem valójában létre is hozzák egymást: a valóság írásba megy át, az írás pedig megvalósul.”³⁰ Garff Kierkegaard-olvasata ezért „abban a sajátos értelemben biográfiai, hogy egyszerre lát kapcsolatot és elválást élet és írások között.”³¹ Éppen ezt a kétösszeget szeretné Garff azzal is hangsúlyozni, hogy kötőjelet használ a «bio-gráfia» szóban.

Gyenge értelmezésében: „Kierkegaard ugyanúgy éli filozófiáját, ahogy filozófiája is teljes mértékben áthatja életét. ... Nem tehetjük meg tehát, hogy Kierkegaard filozófiáját illetően ne foglalkoznánk személyével, életével, ne próbálnánk ezt az ízig-vérig korára reflektáltan élő embert mint *embert* megérteni. ...jelen esetben a biográfia nem pusztán életleírás, ismertetés, még kevésbé abból táplálkozó megértés, hanem kísérlet a személyiség megszólaltatására, az a szemléletmód, mely egységben látja – Kierkegaard szemléletének megfelelően – a *megszólalást* és a *megszólalót*, az írást és az író. ... *Bio-gráfia* – abban az értelemben is, ahogy az *élet* magát a *művet* jelenti. Vagy az élet és én folyamatos egymásba íródását, a megkülönböztetetlen megkülönböztetését.”³²

Kierkegaard nem egyszerűen leírja a saját történetét, nem önéletrajzot ír, vagy konkrét eseményeket mutat be, hanem kétszeresen reflektálva reagál egzisztenciális léthelyzeteire. Bio-gráfia, ahogy Kierkegaard életét visszafejtik az írásaiból – az életmű biográfiai utalásai nélkül összeállított biográfia nem lenne sokkal hosszabb, mint az alapvető adatok felsorolása; Kierkegaard biográfiájának érdekessége pont abban van, ami az életműből olvasható ki. És bio-gráfia, ahogy Kierkegaard felhasználja saját élete eseményeit, érzéseit, vívódásait, önelemzéseit az egzisztencia különböző stádiumai, a variációk, nézőpontok, élethelyzetek

30 GARFF 1994, 130.

31 GARFF 1994, 131.

32 GYENGE 2004a, 1–2.

megrajzolásához. Bio-gráfia abban az értelemben is, ahogy az általánost leírja, élet-rajz, élet-leírás, az általánosban élő emberek életének felvázolása, és bio-gráfia az *egyed* élet-rajza is, bemutatása azokon a léthelyzeteken keresztül, amelyek az egyest *egyessé* teszik.

Nézzük először az általánost: szinte képtelenség a *Diapszalmata* elejét nem bio-gráfiaként olvasni. Nem csak a költőről szólót, aki a kínokat szép muzsikába képes fordítani: „...inkább disznópásztor lennék Amagerbrón, kit megértének a disznók, semmint költő, kit félreértének az emberek”³³; hanem az ilyeneket is: „...a boldogság csak a bűnön keresztül pillantható meg”, „egy bizalmas barátom van – a búskomorságom.”³⁴ Ha figyelmesen olvasunk, az egyes bekezdések csak lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódnak egymáshoz. Hangulatok, életérzések, vágyak és kétségek töltik ki a sorokat, kusza egymásutánban. Kierkegaard életét ismerve úgy tűnik, mintha naplójának egyes bejegyzései lennének egymás mellé rakva (van, ami tényleg szerepel a naplójában is, pl. a polifokális látásmód³⁵). De ne tévesszük szem elől, hogy amikor a könyv megjelent, még senki nem olvashatta Kierkegaard naplóbejegyzéseit, a Regine-afféron kívül az általános közönség szinte semmit nem tudhatott a lelkiéletéről. Kierkegaard saját megfogalmazása szerint a *Vagy-vagy* megírásával az általános esztétikai és etikai bemutatása mellett szeretne a Regine-ügynek egy konkrét értelmezést is adni, összességében mégsem önvallomás ez. Az egyes bekezdések még csak nem is az azokat éppen író Kierkegaardra vonatkoznak, hanem az általa korábban megélt létállapotokra. Például az, hogy 25 éves korára odáig jutott, hogy a lélek halhatatlanságára egyetlen bizonyítékot sem tudott felhozni,³⁶ nem jelenti feltétlenül azt, hogy 4 évvel később, a sorok lejegyzésekor sem tud ilyet. De szerintem mindezek mellett is adekvátabb az a megközelítés, hogy a kétszeresen reflektált személyiség felhasználja az általa ismert/átélt pszichológiai állapotokat az olvasó *közvetlen* megszólítására. Az az egyes, akit immanensen, közvetlenül meg akar szólítani, csak magára ismer valamelyikben, úgy érzi, rokonlélekre talált és kíváncsivá válik, a másik mit élt meg, hová jutott a hasonló úton.

Az *Eksztatikus előadás* a megint csak nyilvánvaló bio-gráfiai utalások mellett leginkább a rendszer erőteljes tagadása, Kierkegaard bio-gráfiával támad a rendszer ellen. De Kierkegaardban az (is) a csodálatos, hogy Hegel ismerete nélkül is megragadhatja az olvasót, miközben az esetleges hegelianus olvasó számára egyenesen arcucsapásként hathat. Hegel Szelleme tézisekre és antitézisekre válik, hogy aztán az ellentéteket magasabb szinten szintetizálja az önmegismerés-önfelismerés útján. Legyen a tézis a házasság, az antitézis a nem-házasság. Hogyan szintetizálhatja ezt az egyén? Ha viszont fellázad a rendszer ellen, legfeljebb a boldogtalan tudatig juthat el. A rendszer nem alkalmazható a szubjektumra. A szubjektum nem rendszer, hanem egyedi döntések, kusza érzelmek és paradoxonok szerteágazó labirintusa. Hogy a kedves olvasó még jobban elveszítse a fonalat, vagy végre megtalálja azt, *A közvetlen erotikus stádiumok Semmitmondó bevezetésében* Hegel pozitívan jelenik meg; vagy ironikusan: Hegel, aki túl sok mindent söpört ki a rendszerből – csak

33 VAGY-VAGY 1843/2005, 23.

34 VAGY-VAGY 1843/2005, 24.

35 NAPLÓJEGYZETEK AA-DD 1837–39/2006, 112.

36 VAGY-VAGY 1843/2005, 37.

olvasat kérdése, hová tesszük a hangsúlyt.³⁷ De a lényeg talán nem is Hegel helyzete, hanem bármi: műalkotások, festészet, szobrászat, zene, szerelem, erotika, érzékiség (és akár Hegel és a filozófia, szellemi élvezetek) stb. – esztétika, ami megérinti és táncba hívja az esztétikai stádiumban élőket. Az élvezetek kavalkádja több szinten át, a közvetlen élvezetektől fokozatosan halad az élvezetek reflexiójáig, ahol „a közvetlen élvezet továtúnik, és most már csupán az élvezet feletti reflexió jelenti az élvezetet.”³⁸ Természetesen Kierkegaard-t olvasni is egy az élvezetek közül. Ha az ironikus módszer elérte a célját, az olvasó elkezd belemélyedni az olvasottba, az adott léthelyzetbe, a cselekménybe. A dráma szereplőjévé válik, nem csupán néző, hanem együtt-alkotó, a magánszínház pszichodramává alakul.

Míg Kierkegaard az általánost a mindenki által megélhető léthelyzetekkel mutatja be, az egyes olyan léthelyzetekben jelenik meg, amelyekben a feltétel nélküli keresztény istenhít sorsdöntő szerepet játszik. Az egyes bio-gráfiájára jó példa az *Előhang* és az Ábrahám dicsérete a *Félelem és reszketés*ből – az általánosban racionálisan értelmezhetetlen áldozat variációi, majd Ábrahám élete, Ábrahám hite *belülről*, immanensen. Nem az ismert történet egyszerű leírása, se nem bibliamagyarázat, hanem egy egzisztáló Ábrahám bemutatása. Az olvasó pedig újra átéli, emlékezik és értelmez.

Innen már közvetlenül adja magát az önreflexió, a szembenézés azzal, hogy az én értelmezéseim valójában rólam szólnak és nem Kierkegaard-ról, a *késztetések* működnek. Álláspontom szerint az is egyfajta bio-gráfia – bár Kierkegaard-ral ellentétben sokszor reflektálatlan –, hogy ebből a szerteágazó, sokrétű, rengeteg értelmezést megengedő életműből az adott olvasó éppen mit és hogyan olvas ki. Ha az esztétikai stádiumon túljutunk, és Kierkegaard-t legalább etikai szinten tudjuk olvasni, az önértelmezés és létértelmezés megkerülhetetlenné válik, legfeljebb reflektálatlan marad, megbúvik a háttérben, mint egy búvópatak vagy az a bizonyos vízi szellem, aki ahelyett, hogy valahogy – bárhogy – csábítana, végig ott kuksol a tenger fenekén. Ha a szembenézés, a reflexió megtörténik, akkor Kierkegaard reményei szerint nem állunk meg, a reflektált szubjektum elindul a szókratészi úton a negatív eredmény felé. Az esztétikai és az etikai között lévő ugrást az etikai stádium önreflexiójának kellene követnie, ahol a tanuló felismeri önnön nem-igaz voltát. Ez adhat kiindulási alapot az igazság kereséséhez, ami Kierkegaardnál a vallási, az igaz kereszténység felé fordulás. Az útnak ezt a szakaszát hivatottak támogatni az Épületes beszédek.

A bio-gráfia ezek alapján három rétegből tevődik össze:

1.) Kierkegaard biográfiája az életmű tükrében: az életrajz homályos pontjait az írott anyag alapján próbáljuk meg visszafejteni. Ez a visszafejtés az alapja annak, hogyan értelmezzük Kierkegaard életének kulcsfontosságú eseményeit, és ezek alapján mit gondolunk magáról a szerzőről.

³⁷ VAGY-VAGY 1843/2005, 53.

³⁸ VAGY-VAGY 1843/2005, 106.

2.) Az életmű értelmezése a biográfia tükrében: egzisztenciális kérdésekről lévén szó, az, hogy mit gondolunk a szerzőről, nagyban meghatározza, hogyan értelmezzük a léthelyzeteket bemutató műveit és magukat a bemutatott léthelyzeteket. Kierkegaard életét ismerve már szinte lehetetlen őt attól teljesen elvonatkoztatva olvasni.

3.) Az olvasó azon biográfiája, amely úgymond az olvasás alatt 'íródik', amennyiben ez az olvasás immanens és szubjektív; valamint az az olvasói biográfia, amely általában reflektálatlanul megbújjik az életrajz és a művek értelmezése mögött.

Életrajzi áttekintés a szerzői munkásság tükrében

Kierkegaard a *Szerzői tevékenységemről*t 1848-tól haláláig több részletben írta meg, többször átdolgozta, végül a posztumusz közlés mellett döntött, így a könyv csak 1859-ben jelent meg. Ebben a *Lezáró tudománytalan utóirat*ot fordulópontként nevezi meg, mint írói munkásságának valós-fizikai és szellemi közepét. A korábbi közlési módokhoz viszonyítva a *Lezáró tudománytalan utóirat* (a kapcsolódó *Filozófiai morzsák*hoz hasonlóan) köztes helyet foglal el: bár szerzőként Johannes Climacust jelöli meg, kiadóként S. Kierkegaard jegyzi a könyvet. A *Lezáró tudománytalan utóirat* mellékletében adja közre az *Első és utolsó nyilatkozatot*, amiben hivatalosan is felvállalja az álneves művek szerzőségét.

Bio-gráfiai szempontból összevetve Kierkegaard életének eseményeit és a szerzői munkásságot, az az álláspontom, hogy bár az 1850-es évekből visszatekintve valóban a *Lezáró tudománytalan utóirat* a munkásság közepe, de megjelenésekor, 1846 februárjában ezt a művet az *Első és utolsó nyilatkozattal* megtámogatva az esztétikai-etikai-filozófiai szerzői tevékenység valós lezárásának szánta. A *Lezáró tudománytalan utóirat* egyben átmenet a vallásiba, mivel ez (a hivatkozott *Filozófiai morzsák*hoz csatlakozva) már konkrét vallási kérdéseket is elemez, de nem teológiai megközelítésben. Ezt az ívet folytatva és egyben befejezve a ténylegesen utolsó darab az immár merőben vallási *Épületes beszédek különböző szellemben* lett volna. Az életrajzi adatokból és a naplóbejegyzésekből kiindulva gondolom úgy, hogy Kierkegaard biztosra vette, nem fogja betölteni a 34. életévét. Ezen mély meggyőződése motiválta és vezette az első alkotói korszakban, az 1847. május 5-e előtti időszakban.

A legtöbb, Kierkegaard életével foglalkozó szerző megemlíti, hogy milyen szegényes volt Kierkegaard magánélete.³⁹ Gyenge némi iróniával így foglalja össze: „született ekkor és ekkor, szerette Reginét ekkor és ekkor, sokat írt, nem sok figyelemről kisérvé, elutazott két-szer Berlinbe, majd meghalt ekkor és ekkor.”⁴⁰ A Regine-szál mellett a másik életrajzi elem, amire még a legrövidebb biográfia is kitér, Søren kapcsolata az apjával, Michael Pedersennel, aki 1838. augusztus 8-án halt meg. Az apa és a legkisebb fia kapcsolatának meghatározó voltát Kierkegaard életművében értelmetlen vitatni. Az bizonyosan kijelenthető, hogy Søren

³⁹ Kivéve Garff, aki majdnem 600 oldalnyi bio-gráfiát írt erről a szegényes életről.

⁴⁰ GYENGE 2004b, 1.

tudott a jütlandi pusztáról és az isteni büntetésre vonatkozó apai teóriáról: Michael Pedersen hosszú élete nem áldás, hanem átok, végig kell néznie, ahogy gyermekei sorra meghalnak, még 11 évvel fiatalabb feleségét is túléli. Isten elátkozásának történetét Søren egy 1846. februári naplóbejegyzésben részletesen leírta. Bátyja, Peter Christian ugyanezt a bejegyzést 1865-ben sírva olvasta vissza,⁴¹ tehát magáról az átok történetéről ő is biztosan tudott, ezt támasztja alá naplója és a 1870-es években Frederik Petersen professzorral folytatott levelezése is, valamint azon állítása, hogy ő is élvezte apja bizalmát. De semmi nem támasztja alá, hogy Peter Christian az átkon kívül más apai bűnről, vagy a konkrét büntetés mikéntjéről is tudott volna. Søren is nyíltan írt bátyjának az átokról, de a hozzá kapcsolódó teóriát mintha csak akkor osztaná meg vele először, amikor bátyja gratulált 34. születésnapjához: „Most már nem kell attól tartanom, hogy megriasztalak, ha elmondom, annak idején elcsodálkoztam, hogy 34 éves lettél. Mind apa, mind én bizonyosak voltunk benne, hogy a családból senki nem éri meg ezt a kort. Egyébként bármennyire is eltérő véleményen voltunk is apával, bizonyos elméleteink lényeges elemei megegyeztek egymással, ilyenkor apa szinte lelkesen hallgatott, mert élénk fantáziámmal képes voltam beszélgetéseinkben vakmerő képet festeni az elméletről és következményeiről. Különös, hogy apában éppen az volt meg leginkább, amire a legkevésbé gondolt, igen, a fantázia, igaz, komor fantázia. Tehát 34 év volt a határ, és apának mindenünket túl kellett volna élnie. De nem így történt – hiszen már harmincötödik életévemet taposom.”⁴² Ha Peter Christian is tudott volna a 34. életévhez tartozó határról, akkor Sørennek nem kellene félve megjegyeznie, hogy ő és az apa is Peter Christian halálát várták. Esetleg Peter Christian azt a verziót ismerhette, hogy az apa átka miatt büntetésképp minden gyermek meghal valamikor, még az apa életében, beteljesítetlen földi életet hagyva maga után.

A „kibővített átok” gondolkörét Garff veti fel. Søren 1838. május 5-én töltötte be a 25. életévét, nagykorúvá vált, majd naplójába május 19-én írta be: „leírhatatlan öröm”. Aztán augusztus 8-án meghalt az apa, és Garff szerint ebben az időszakban, közvetlenül a halála előtt árult el valamit a fiának, ami gyökeresen megváltoztatta a fiú hozzáállását a saját életéhez. Szerinte ehhez az eseményhez kapcsolódik a híres és sokat vitatott „nagy földindulás” naplóbejegyzés is. Az addig a kicsapongó ifjú szerepét játszó, tanulmányait közben egyre jobban elhanyagoló ifjú megfogadja, hogy befejezi a tanulmányait és komolyan veszi a teológiai pályát.

Garffszerint Michael Pedersen beavatta a fiát valami nagyobb titokba, mint a jütlandi átok. Szifilisz-teóriáját a *Stádiumok az élet útján* elemzésére építi fel. Garff szerint Kierkegaardnál a lepra a szifilisz megfelelője, a „Bűnös?” – „Nem bűnös?”-ben leírt kereskedő történetét és az *Egy leprás önvizsgálatát* veszi alapul. Garff elmélete a kereskedő története alapján egy fiatalkori ballépésre épít, az apa feltételezett kicsapongására. Szerinte ez magyarázza az apa késői nősülését (várt, hogy megjelennek-e a tünetek) és Søren félelmét is a házasságtól, mivel Garff szerint attól tartott, hogy örökölhette a betegséget. Viszont ha Søren apja szifilisz lett

41 GARFF 2004, 105.

42 GARFF 2004, 106. (Kiemelés tőlem.)

volna, akkor nem valószínű, hogy hét gyerekéből egyiken sem jelentkeznek semmilyen tünetek és később nyolc egészséges unokája születik. Ha az apa a szifiliszről félt és Ane-val bűnbe esett, akkor valószínűleg nem tetézte volna a bűnét még hat gyermek nemzésével, tovább növelve a szifilisz továbbörökítésének veszélyét. Valamint, ha Michael Pedersen a szifiliszről félt, akkor miért csak Sørent terhelte ennek súlyával? Két lányát és legidősebb fiát sem tartotta vissza a házasságtól. Maga Søren is az apja halála után több mint két évvel, már biztosan a Garff által vélelmezett titok ismeretében kéri meg Regine kezét.

Hannay szerint⁴³ Ane nem kívánt terhessége a közös magány egy óvatlan pillanatában kezdődött. Ha az *Egy lehetőség kereskedőjét* tényleg bio-gráfiailag olvassuk, ide is beilleszthetjük. Ekkor a kereskedő görbe éjszakája nem egy fiatalkori látogatás a bordélyházba, hanem Ane teherbe ejtése. Ebben az esetben az, ami az apa lelkiismeretét terhelte, nemcsak egy házasságon kívüli szexuális kapcsolat, hanem az (esetleg nem teljesen józan) háziúr akaratának érvényesítése a kiszolgáltatott cselédén. Michael Pedersen a kényszerházassággal egy időben felhagyott a kereskedőélettel, visszavonult és teológiai tanulmányoknak szentelte magát, a házasságban spártai szigorot tartott. Különösebb pszichologizálás nélkül is belátható, hogy az apát büntudat gyötörte, vezekelt. Közben lassan összebékültek Ane-val, rendeződött a kapcsolatuk, sorra születtek meg a gyermekek. Michael Pedersen úgy érzi, a gyermekkori átka miatt megkapott mindent az evilágon – vagyont, családot, megbecsülést –, de elvesztette azt, ami igazán fontos, a túlvilági életet, az üdvösséget. A vagyon nem fontos, azt nem vihetjük magunkkal a halálba, de szeretett gyermekei üdvössége már létfontosságú. Az apa mindent megtett, ami szerinte ahhoz kellett, hogy gyermekei ne eshessenek hasonló bűnbe. Søren egyik vallás-etikai művében írja le ezt a bio-gráfiai szálát: neki kimaradt Kiszűz, az angyalok és a fokozatos gyermeki megközelítés, belenövés a kereszténységbe. Helyette az apa a bűnösség kérdéskörét és a Megfeszített Krisztust tanította neki kisgyermek kora óta.⁴⁴ 1822-ig talán hihetőnek tűnt, hogy a szigor, az elvonultság és a teológia felé fordulás elegendő engesztelés lesz. A rövid békesség után a 11 éves Maren Kirstine megbetegedett és 14 évet szenvedett 1822-ben bekövetkezett halála előtt. Közben a második fiú, Søren Michael 1819-ben mindössze 12 évesen egy ártatlannak tűnő baleset miatt meghalt. Mondhatnók – ahogy valószínűleg Søren is mondogatta az apjával folytatott beszélgetések során –, ebben még nincs semmi különleges, a gyermek (és felnőtt) halandóság az élet része volt. De aztán tíz év múlva tragédiák sorozata sújtja a családot. Michael Pedersen az 1832–34-ben gyors egymásutánban bekövetkező halálesetek miatt, gyermekei és felesége elvesztésének kapcsán idézhette fel újra, hogy házassága hol kezdődött. Ezért hitte az apa, hogy gyermekei idő előtt halnak meg, közben viszont Michael Pedersennek élnie kellett és végignézni szerettei halálát – nemcsak a gyermekei, hanem a nála jóval fiatalabb felesége és egyetlen házasságba lépett fia szeretett Mariájának a halálát is. Ebben az időszakban Søren megtudhatott valami családra vonatkozó titkot, amivel talán még az apja sem volt teljesen tisztában. Valamit, ami az egész családot érinti, nem csak az apát, és amit nem feltétlenül közvetlenül az apa mond el neki. Bio-gráfiai olvasatban erre utalhatnak a *Vagy-Vagy Az antik tragikum visszfénye*

43 HANNAY 2003, 35.

44 Idézi DÉVÉNY 2003, 15.

a modern tragikumban című fejezetének utolsó oldalai onnan, hogy „A mi Antigonénkkal más a helyzet.”⁴⁵ – Csupán cseréljük ki Antigonét Sørenre. Vagy eszünkbe juthat Ábrahám, ahogy az utolsó variációban bal keze ökölbe szorul, meginog, és Izsák ezt meglátva elveszti a hitét. Álláspontom szerint a „nagy földindulás” bejegyzés az aranysegélyes ívpapíron erre vonatkozik, az átok és a konkrét büntetés elméletet nem az apa, hanem a beavatott fiú kerekíti teljes egészé: Isten feláldozta egyetlen fiát, hogy megváltsa az emberiséget a bűneitől. Michael Pedersen gyermekei nem élhetik túl a krisztusi kort a családot sújtó büntetés miatt: „Akkor a nagy földindulás, a rettenetes fordulat hirtelen rákényszerített, hogy minden jelenségnek új, tévedhetetlen magyarázatot adjak. Akkor megsejtettem, hogy apám élemedett kora nem isteni áldás, sokkal inkább átok; hogy családjunk kiváló szellemi képességei csak arra jók, hogy felkavarjuk egymást; akkor éreztem a halál csöndjét növekedni körülöttem, amikor apámban megláttam azt a szerencsétlent, aki mindnyájunkat túléli, olyan volt, mint a sírkereszt saját reményeinek sírján. Súlyos bűn nehezedett a családra, az Isten büntetésének le kellett sújtania rá; el kellett tűnnie, Isten hatalmas kezének el kellett törölnie, kiirtani, mint egy sikertelen kísérletet, és csak nagyritkán lettem enyhülésre a gondolatban, hogy apámnak a vallás vigaszát kellett nyújtania nekünk és azzal nyugtatnia, hogy még nyitva áll előttünk egy jobb világ, ha ebben mindent el is veszítettünk, ha itt az a büntetés sújt is bennünket, melyet a zsidók kívántak ellenségeiknek: hogy még az emlékünket is töröljék el, hogy soha ne találhassanak ránk.”⁴⁶ A lejegyzés pontos dátuma ismeretlen, a papíron szerepel egy „25 évesen” megjegyzés. Garff a „nagy földindulás” eredetét közvetlenül az apa halála előtti időszakra teszi, és kiváltójának az apa vallomását tartja. Ennek ellentmondanak az apa halála előtti hónap naplóbejegyzései, a megbékélés Søren és az apja között.⁴⁷ Elméletem szerint a bejegyzés a Maria halála körüli időszakra vonatkozhat, tehát 1837 második felévére, amikor Søren kedélytelen, beteges, visszavonult. A 25. életévre és nem a 25. születésnap utáni, az apa halálát megelőző hónapokra, ahová Garff teszi. Ekkor tudhatott meg még valamit apja életéből, ami kereké tette számára a család szomorú történetét és bizonyossá az isteni büntetést. Ez után, 1838 májusában érte Sørent a „leírhatatlan öröm” – az isteni szeretet bizonyossága, majd augusztus elején meghalt az apa és Søren ezzel lélegzethozott. Furcsán hangzik ez egy apa elvesztésekor, kivéve, ha az apa halála áldozat életben maradt fiaiért: Søren egyik naplóbejegyzésében azt írja, apja idős kora ellenére még évekig élhetett volna, halálát érte, Sørenért hozott áldozatnak tekinti (és ha az apa halála valóban áldozat az átok megtöréséért, akkor az Peter Christianért is szól, hiszen az apa legidősebb fia 33. születésnapja után alig egy hónappal hal meg). Az átok megtörésének érzetét erősíti, hogy Peter Christian, bár 1837 januárjában alig élte túl a tifuszt, 1839. július 6-án betöltötte a 34. életévét.

A „leírhatatlan öröm” leírása így hangzik: „Létezik egy leírhatatlan öröm, mely ugyanúgy lángra gyűjti a szívünket, ahogy az apostolok is minden ok nélkül örömujjongásban törnek ki: ‘Örüljete az Úrban mindenkor; ismét mondom, örüljete!’ – Nem valami miatt

45 VAGY-VAGY 1843/2005, 156.

46 GARFF 2004, 102.

47 NAPLÓJEGYZETEK AA-DD 1837–39/2006, 116–118.

érzett öröm, hanem a lélekből fakadó kiáltás, 'a szív mélyéből fakadó ujjongás': 'öröm által örülök, örömeimből, benne, vele, nála, rajta és örömöm által' – menyeyi refrén, mely hirtelen megszakítja énekünket; szellőként hűsítő üdítő öröm, a passzát fuvallata, mely Mamré felől fúj örök hajlékunk felé./ Május 19. délelőtt fél 11".⁴⁸ A megtérés-élményt valószínűsíti, hogy pietista minta szerint pontosította a dátumot, rögzítette a pillanatot és a hűsítő fuvallat a Mamré felől fúj – itt találkozott Ábrahám Istennel és hallhatta ígéreteit.⁴⁹ Az én bio-gráfiámban a megtérés-élmény egyenesen levezethető az azt megelőző sötétségből: Søren régóta él az apai átok terhével, amelyet 1837-ben megtéte a 34. éves korhatárral. A kilátástalanságban, a kétségbeesésben addig lehet fuldokolni, míg az Én nem reflektál saját helyzetére: ha elfogadom az Isten elátkozását és a családot sújtó csapásokat Isten büntetéseként, akkor ezzel egyidejűleg teljes mértékben elfogadtam Istent. A keresztény Istent (nem az intézményesült kereszténységet és végképp nem a dán hivatalos államegyházat), megbocsátó és megváltó Istent, aki örömet és békét ad, ha felé fordulok és nem a véges létem kreálta csapdáiban vergődöm. A külső és idegen rendszer helyett, ahol a szubjektum csupán egy zárójelezhető mozzanat, a valódi hit és a keresztény létmód a megélés, az immanencia; rendszerek és szabályok helyett a paradoxonok elfogadása. A hit lovagja átugrotta a szakadékot Isten és ember között, mert sem a szigorú keresztényi nevelés, sem a teológiai tanulmányok nem jelentik szükségszerűen azt, hogy az egyén 'éli' is a kereszténységet, belsőleg megéli, egyes egzisztenciája részévé, igaz alapjává válik. Számomra az is nehezen fogadható el, hogy ha a „leírhatatlan öröm” egy megtérés-élmény (ezt Garff is így értelmezi), akkor ez után bármi képes még „nagy földindulás”-t kiváltani. A világ tehát kitágult, az átok addig rá nehezedő hatalmas tömege végtelennek tetsző energiává alakult. Søren vagy ezért, vagy (mint ahogy azt tudni véljük) a haldokló apjának tett ígérete miatt visszatért az egyetemre, hogy befejezze a tanulmányait.

Az általam javasolt kronológia szerint közvetlenül a „nagy földindulás” előtti hónapokban lép a történetbe Regine Olsen kisasszony. Kettejük kapcsolata és történetüknek a művekben megjelenő reflektáltsága a bio-gráfiai szemléletnek gazdag táptalajt biztosít, ezért szükségesnek érzem, hogy itt egy részletesebb kitérő következzen. Søren 1837. május 8-án találkozik először Reginével, de az akkor 14 éves lány még nem tesz rá mély benyomást (ellentétben Reginével, aki naplójában megemlékezik a Sørennel való találkozásról). Érthető Kierkegaard érdektelensége, mivel Garff szerint éppen vendéglátó barátja, Rørdam testvérebe, a 22 éves, „gyönyörű és józan” Bolette-be szerelmes.⁵⁰ Søren a naplóbejegyzései alapján küzd az érzelmeivel, hánykolódik, szenved, bár vonzalma Bolette-hez kölcsönösnek tűnik. Talán ez nem is olyan meglepő, ha figyelembe vesszük búskomorságát és hogy saját korai halálára számít. Még említ egy Rørdamnál tett látogatást 1837. július 9-én, aztán a napló elhallgat és Regine (1849-ben utólagosan leírt) eljegyzéséig (1840. szeptember 8.) nincs közvetlen bejegyzés kettejük kapcsolatáról, csak Søren vívódásai jelennek meg 1838 végétől.

48 NAPLÓEGYZETEK AA-DD 1837–39/2006, 119.

49 GARFF 2004, 99.

50 GARFF 2004, 132.

Itt kanyarodnék vissza Maria 1837. július 18-án bekövetkezett halálának hatásához. Søren 1836-ban már biztosan tudott apja első, tragikus véget ért házasságáról „imádott feleségével.”⁵¹ Most a legidősebb fiúgyermek hasonló körülmények között, még rövidebb idő alatt vesztette el a vidám napsugárként ragyogó Mariát. A két eset valószínűleg apában és fiában is összecsengett, talán ennek kapcsán került sor egy olyan beszélgetésre vagy eseményre, amely végül a „nagy földinduláshoz” vezetett.⁵² A naplóból egyértelműen kiderül, hogy 1835–36-ban Søren mindent elkövetett, hogy meggyőzze apját a családot sújtó átok értelmetlenségéről. Aztán ekkortájt történt valami, ami őt is meggyőzte, és a 34. éves korhatár megszabására készítette. Bolette eltűnik a naplóból, Regine közvetlenül nem jelenik meg bennük (bár Regine „hiánya” lehet utólagos, tudatos szerkesztés is, amikor Kierkegaard már számított rá, hogy naplói egyszer nyilvánossá válnak – az utolsó Rørdam-bejegyzést is többször áthúzta, hogy olvashatatlan legyen). Aztán 1838. május 19-én Sørent „leírhatatlan öröm” éri, és élete újabb fordulatot vesz, 1838 nyarán megfogalmazódik benne a házasság gondolata is. 1838. október 11-én a szerelem születéséről ír,⁵³ 1839. február 2-i naplójegyzete dicshimnusz zeng a lányhoz (bár vívódik az érzelmeivel, összességében nem a felhőtlen szerelmes megnyilvánulásait olvashatjuk).⁵⁴ Később, 1849-ben így emlékszik vissza erre az időszakra távirati stílusban: „Már atyám halála előtt eldöntöttem, hogy feleségül veszem. Atyám meghalt. Vizsgára készültem. Egész idő alatt hagytam, hogy léte összefonódjon az enyémmel. [...] 1840 nyarán teológusi záróvizsgát tettem. Aztán meglátogattam Reginét, majd Jütlandra utaztam; talán már ekkor megpróbáltam magamhoz láncolni, távollétemben ugyanis könyveket kölcsönöztem a családnak, és az egyikben volt egy rész, amelyre felhívtam a figyelmüket. – Augusztusban tértem vissza. Az augusztus 9-e és szeptember közötti napokban igyekeztem egyre közelebb kerülni hozzá.”⁵⁵ Tehát 1838 nyarán eldöntötte,⁵⁶ hogy Reginét elveszi, és az azt követő két évben fokozatosan közel is került hozzá, mígnem 1840. szeptember 8-án megkérte a lány kezét.

Bio-gráfiáról lévén szó, idézzük fel a történetekhez a *Vagy-vagyot*: „Házasodj meg, meg fogod bánni; ne házasodj meg, azt is meg fogod bánni; házasodj vagy ne házasodj, mindkettőt meg fogod bánni; vagy megházasodsz, vagy nem, mindkettőt megbánod...” Az *Eksztatikus előadás* talán leggyakrabban idézett első sorai. Véletlen-e, hogy az első felmerülő kérdés a házasság? A *Vagy-vagy* nagyobbik részét Kierkegaard Berlinben írja meg – röviddel azután,

51 GARFF 2004, 261.

52 Olyan sok teória született már Kierkegaard szerelmével és szakításával kapcsolatban, hogy bennem is felmerült még egy spekulatív lehetőség, némileg illeszkedve Garff szifilizs-teóriájához. 1794-ben Michael Kierkegaard üzleti sikerei csúcán elveszi Kirstine Røyent, aki két éven belül gyermekáldás nélkül meghalt. 1836-ban Peter Christian elveszi Elise Marie Boisent, aki házasságának első évében elhunyt. Sørenben és az apjában az is felmerülhetett, hogy a család biztos kihalásához az isteni átok a szeretett feleségekre is lesújthat a korai, gyermektelen halál formájában.

53 NAPLÓJEGYZETEK AA-DD 1837–39/2006, 125.

54 BRANDENSTEIN 2005, 49.

55 GARFF 2004, 133.

56 Megj.: Itt visszautalnék a „nagy földindulásra”. Ha valóban a „leírhatatlan öröm” után és az apa halála előtt történt, ahogy Garff feltételezi, akkor ez azonos időszakra esne azzal, amikor Søren Regine elvételét elhatározta. Nehezen hihető, hogy Søren a „nagy földindulás” közben házassági terveket szövöget. De ha a „nagy földindulás” korábban volt, akkor a házassági tervek nem sokkal a „leírhatatlan öröm” és a fellélegzés után fogalmazódtak meg. Nem valószínű, hogy az „atyám halála előtt” lényegesen korábban lenne, mivel 1837. május 8-án találkoztak először, Bolette szalonjában, és az apa 1838. augusztus 9-én halt meg.

hogy 1841. október 11-én véglegesen szakított Regine-vel. Egy 1853-as naplórészletből⁵⁷ és az Emil Boesennel folytatott levelezéséből kiderül, hogy a *Vagy-vagy* megírásának egyik mozgatórugója pont a szakítás és Kierkegaardnak az a törekvése, hogy megutáltassa magát Regine-vel. Lukács szerint⁵⁸ ez maga a gesztus, ami kifejezi Kierkegaard életét. Kierkegaard odáig megy, hogy amikor Peter Christian felajánlja, tisztázza Regine családjával, hogy az öccse nem egy gazember, Søren főbelövással fenyegeti meg.⁵⁹ Kierkegaard szerint a házasság bizalmon alapul. „Ha meg akartam volna értetni magam, rettenetes dolgokba kellett volna beavatnom: apámhoz fűződő viszonyomba, mélabújába, a legbelül tanyázó örök éjszakába, az eltévelyedésekbe, vágyakba és kicsapongásokba, amelyek Isten szemében talán nem is olyan égbekiáltók; a tévelygéseket a szorongás okozta, és vajon kiben kereshettem volna támaszt, amikor tudtam, vagy inkább éreztem, hogy az egyetlen ember, akit valaha csodáltam tartásáért és erejéért, megingott.”⁶⁰ Nem hiszi, hogy más – főleg egy fiatal lány, ha mégannyira szereti is őt – el tudná viselni azt a súlyt, amit ő magában hordoz. Hannay elemzi,⁶¹ hogy a házassági eskü része az őszinteségi fogadalom – és Søren fogadalma mindenképp tönkretenné kettejük házasságát. Ha betartja, és valóban őszintén megnyílik Regine-nek, akkor a lány elveszíthet mindent, amiért Søren beleszeretett. Ha viszont Søren meg akarja kímélni őt, akkor nem lehet őszinte vele, ami viszont az egyházi eskü megszegését jelentette volna számára. Itt újra megidézném Søren Antigoneját, aki tudja az apa titkát, és „ha most élő emberre bízna rá, szegyenbe hozná apját; életének az lesz az értelme számára, ha annak szenteli, hogy töretlen hallgatásával mindennap, a napnak szinte minden órájában megadja neki a végtisztességet.”⁶² Majd tegyük meg a korábban már emlegetett cserét, legyen Søren = a lány, Regine = a férfi, Michael Pedersen = Oidipusz: „A férfi tudja, hogy szeretik, és bátran támadni készül. Természetesen csodálkozik a lány tartózkodásán; észreveszi, hogy egészen különös nehézségeknek kell lenniük, melyek azonban mégsem lehetnek legyőzhetetlenek a számára. Számára az a legfontosabb, hogy meggyőzze a lányt, mennyire szereti, sőt hogy életének is vége, ha szerelméről le kell mondania. Szenvedélye végül már majdnem valószínűtlenné lesz, de ugyanakkor egyre találékonyabb is az ellenállás miatt. Minden szerelmi vallomásával növeli a leány fájdalmát, minden sóhajával egyre mélyebben fúrja szívébe a bánat nyílát. Egyetlen eszközt sem hagy kihasználatlanul, hogy megindítsa őt. Mint mindenki, ő is tudja, hogy mennyire szereti a lány az apját. Oidipusz sírjánál találkozik vele a lány, ide menekült, hogy könnyítsen szívéen, itt átadhatja magát apja utáni vágyakozásának, bár még ez a vágyakozás is fájdalommal vegyül, mert nem tudja, hogyan fog vele ismét találkozni, hogy vajon tudatában volt-e saját bűnösségének, vagy nem. A férfi meglepi őt, apja iránt érzett szeretetére hivatkozva könyörög neki, észreveszi, hogy milyen rendkívüli hatással van ez a lányra, tovább folytatja, mindent ettől az eszköztől remél, s közben nem tudja, hogy ezzel éppen önmaga ellen cselekedett.”⁶³

57 Idézi DÉVÉNY 2003, 42.

58 LUKÁCS 1910. In: Nyugat 6. szám.

59 GARFF 2004, 141. és Hannay, 2003, 159.

60 U.o.

61 HANNAY, 2003, 155.

62 VAGY-VAGY 1843/2005, 157.

63 VAGY-VAGY 1843/2005, 159.

Brandenstein szerint⁶⁴ a kettejük között meglévő szellemi színvonalkülönbség riasztotta meg Kierkegaard-t (talán a király és a szegény lány története alapján a *Filozófiai morzsákból*, vagy egy utalás alapján *Az ismétlésből*, amely szerint az ifjú túlnőtt a lányon és már nincs szüksége rá⁶⁵). Én viszont nem hiszem, hogy Kierkegaard első pillantásra a fiatal Regine szellemi képességeibe szeretett bele, márpedig valami ilyesminek kellett volna történnie ahhoz, hogy Kierkegaard később csalódhasson a lányban. Igen, Kierkegaard eszményítette Reginét, de nem a szellemét, hanem pont a könnyedségét, a fiatalságát, a „lányságát”; nem szellemi társat keresett benne, hanem életörömet. Ugyanakkor végül mégis a Regine iránti szerelem és a szakítás nyitotta meg Kierkegaard-t – ez adott neki egy olyan forrást, amiből az esztétikai művei bőven táplálkoznak (próbáljuk meg a *Vagy-vagy*-ot – de akár bármelyik művét az első alkotói korszakból – elképzelni a Regine-reflexiók nélkül...), ettől lett költő és nem egyszerűen vallásos író. Garff szerint Kierkegaard bevallotta Boesennek, hogy nem férj akar lenni, hanem író – szerinte „az esztétikai olyan bűn elkövetésére készítette, ami sem etikailag, sem vallásilag nem igazolható.”⁶⁶ Gyenge hasonló vélemény tükrében mutatja be a „költői egzisztenciát”.⁶⁷ Nem tudok egyetérteni: szerintem Kierkegaard akkor választotta volna az esztétikait, ha enged a Regine iránt érzett szerelmének és az lett volna az etikai döntés, ha kétségei ellenére elveszi Reginét. Kierkegaard a szakítással nem az esztétikai vagy az etikai között választott, hanem a vallásit akarta követni. Felmerül még, hogy a többszörösen reflektált Kierkegaard miért pont Boesennek vallotta volna be a valós indítékot. Boesen a barátja volt, az egyetlen valóban közeli bizalmas barátja, ez igaz. De Giørdwardot is a barátjának nevezte, és róla kifejezetten írja, hogy ha nem lett volna újságíró, ő lehetett volna az a személy, akihez igaz barátsággal fordult volna.⁶⁸ Jens Finsteen Giørdward Kierkegaard álneves írásainak, *Corsaren* cikkeinek szerkesztője és kiadói strómanja volt, Kierkegaard évekig gyakorlatilag naponta találkozott vele, Giørdward közvetlen közletről követte végig az itt vizsgált művek alakulását. De az igazságot ő sem tudta, Kierkegaard tartott tőle, hogy egyszer kibújik belőle az újságíró, és ez felülírhatja a barátot. Kierkegaard pedig azt akarta, hogy a közvélemény csak az általa megköltött „valóságot” ismerje. Mivel Kierkegaard tökéletesen el akarta hitetni mindenkivel, hogy ő csak játszott Regine-vel, felmerül a lehetőség, hogy Boesen sem volt kivétel. Boesent gyermekkorától ismerte, tudta róla, hogy írói ambíciókat táplál. Kierkegaard Boesennek írt levelei és Boesen feljegyzései ismertek, ha vele őszinte Kierkegaard, akkor valószínűleg már rég megoldódott volna a rejtély.

Gyenge szerint⁶⁹ Garff azon állítása, hogy Kierkegaard már eleve Isten jegyese volt, óriási ostobaság. Ugyanakkor számomra nem meggyőző az érvelése, miszerint Kierkegaard-t „ez az igazán komolyan vett viszony döbbsenti rá, hogy teljességgel alkalmatlan mindenféle kötöttségre, s főként a polgári értelemben vett olyan szörnyűséges elkötelezettségre, amilyen a házasság, mert képtelen arra, hogy bárkihez hozzáláncolja az életét.”⁷⁰ Annyiban igaz van

64 BRANDENSTEIN 2005, 51.

65 *AZ ISMÉTLÉS 1843/2014*, 16.

66 GARFF 2004, 154.

67 GYENGE 2008, 112–115.

68 CHRONOLOGY 1996.

69 GYENGE 2007, 34.

70 GYENGE 2007, 34.

Gyengének, hogy Kierkegaard tartott attól, hogy a Regine-vel kötendő házasság megköti személyiségének egyes részeit, és mint már említettük, Søren számára elképzelhetlenül mély őszinteséget kívánt volna meg. Ugyanakkor az eljegyzés felbontásának tényét saját maga számára megcáfolva, halálig csak Regine-hez kötődött, soha nem merült fel benne egy másik kapcsolat lehetősége sem. Mi ez, ha nem teljes és végzetes elkötelezettség? Søren Regine iránti kötelezettségénél csak egy erősebb létezik: az Isten iránti elkötelezettsége. A halálos ágyán így beszél erről Emil Boesennek: „... itt a vég imádkozz értem, gyors és könnyű halálomért. Megtörtem... Tövissel a testemben élek, ahogy Pál apostol; képtelen voltam átlagemberként viselkedni, elhatároztam hát, hogy nekem rendkívüli feladatom van; és megpróbáltam tőlem telhetően a legjobban végrehajtani; játékszer voltam a Gondviselés kezében, aki elhajított, hogy mások hasznára legyek [...]. Ez állt közém és Regine közé is; azt hittem, változtathatok rajta, de nem voltam rá képes, így hát véget vettem viszonyunknak. [...] Megérdemelte Schlegelt, először megértettük egymást, de akkor én mindent összezavartam. Sokat szenvedtünk” (itt aztán nagyon kedvesen és szomorúan beszélt Regine-ről), „attól féltem, ő kormányoz majd; nem így történt, és most Nyugat-Indiában kormányoz.”⁷¹

Kierkegaard 1841 nyarán leadta doktori munkáját *Az irónia fogalmáról, állandó tekintettel Szókratészra*, készült a védésre, és elkezdte írni a *Vagy-vagyot*. Minden arra mutatott, hogy a tehetséges ifjú tanulmányait befejezve, biztos anyagi háttérrel készen áll a házasságra szerelmével. Ehelyett augusztus 11-én Kierkegaard egy levélben visszaküldte Regine-nek az eljegyzési gyűrűt. Hogy pontosan mi történt, azt csak Kierkegaard tudja, ő maga így írt erről 1849-ben: „Amikor nekikezdtem a *Vagy-vagynak* (mellesleg nagyjából betűre pontosan egy oldal volt meg belőle, nevezetesen néhány diapszalmata; az egész könyv tizenegy hónap alatt készült el, mégpedig először a második rész), potenciálisan a valaha megtapasztalt legmélyebb vallási hatás ért. Olyan mélyen megrendültem, hogy minden porcikámban megértettem, lehetetlen rátalálnom arra a higgadt és biztos középútra, amelyen az emberek többsége vezeti az életét: vagy belevetem magam a kétségbeesésbe és az érzékiségbe, vagy egyedül és kizárólag a vallást választom – vagy a világ mégpedig iszonyú léptékben, vagy a kolostor.”⁷² A *Vagy-vagy* tisztázataát Gødward 1842. június 12-én adja át a kiadónak. A ’tizenegy hónappal korábban’ e szerint 1841 júliusa, és Kierkegaard alig pár héttel később visszaküldi az eljegyzési gyűrűt Regine-nek. Kierkegaard ekkor áthidalhatatlan szakadékot lát a házasság és az általa elképzelt vallásos élet között. Ha figyelembe vesszük, hogy biztosan hitt abban, hogy nem fogja betölteni a 34. életévét, akkor ezt úgy is értelmezhetjük, hogy az életéből hátralévő éveket vagy Regine-nek és a szerelemnek, vagy az életküldetésének szenteli. 1843-ban már így ír erről az időszakról: „Ha hittem lett volna, Regine-nél maradtam volna. Istennek hála és köszönet, ezt végre beláttam. Azokban a napokban közel voltam ahhoz, hogy elmém megháborodjon. [...] Isten a tanúm, hogy ő volt egyetlen vágyam. Isten a tanúm arra is, mennyire vigyáztam, hogy emlékéit ne homályosítsa el a feledés. Azt hiszem, ez idő óta más fiatal lánnyal egyetlen egyszer sem beszéltem.”⁷³ A fenti gondolatot folytatva,

⁷¹ GARFF 2004, 557.

⁷² SZERZOI TEVÉKENYSÉGEMRŐL 1851/2000, 36.

⁷³ Idézi DÉVÉNY 2003, 18–19.

Søren abban nem hitt, hogy a kettő együtt is megvalósítható, hogy – ahogy máshol írja – Isten képes begyógyítani a búskomorság sebé⁷⁴, és ő boldogan élhet Regine mellett úgy, hogy közben életfeladatának szenteli magát. Az életküldetés fontosságát már 1835-ben⁷⁵ említi: „... meg kell értenem a küldetésemet, azt, hogy tulajdonképpen mit is kíván tőlem az Isten; meg kell találnom az igazságot, az én igazságomat, az eszmét, melyért kész vagyok élni és meghalni.”⁷⁶ 1838 nyarára megtalálta azt az igazságot, azt a küldetést, amiért érdemes élnie és meghalnia. Søren képtelen volt átlagemberként viselkedni, elhatározta hát, hogy neki rendkívüli feladata van; és megpróbálja a tőle telhetően a legjobban végrehajtani; játékszer a Gondviselés kezében, hogy mások hasznára legyen.⁷⁷

A pontos történetet valószínűleg senki sem fogja már rekonstruálni. A fentiekkel azt a nézetemet kívántam alátámasztani, hogy Søren biztosan tudott az átokról és a 34. életév előtti halál az ő elképzelése volt. Ezért teljesen biztos volt benne, hogy ő sem fogja megélni a 34. születésnapját.⁷⁸ Ez egy olyan lényeges tény, amely fontossága felett elsiklanak az elemzők. Talán a tanulmányok elhanyagolása, a vélt vagy valós tévelygések, a hosszú vidéki elzárkózások, és bizonyos értelemben a szakítás is mind összefüggenek azzal a kétségbeesett tudattal, hogy a halál biztosan idő előtt ragadja el. A halál állandó és konkrét tükre előtt az evilági dolgok könnyen tűnnek értelmetlennek, feleslegesnek. És könnyen át lehet esni a másik végletbe is, az élvezetek – a látszat – hajszolásába, mert a kaszással a nyomunkban teljes szívvel nem lehet élvezni semmit. A hétköznapi életben, az általánosban az ember a halált úgy kezeli, mint valami távoli, őt nem is igen érintő dolgot, vagy egyáltalán nem kezeli, eszébe sem jut. Egészen más úgy élni, hogy a szükségszerűen és túl hamar bekövetkező halál biztos tudata kitölti minden percünket. Ez a tudat lehet a legvégső kétségbeesés – a súlytalanság, a viszonylagosság – és a végtelen tetterő kiváltója is – mert minden pillanat végtelen súlyúvá válik. Főleg, ha az illető tudja – tudni véli – hogy pontosan mennyi ideje van, és azt is tudja, hogy mit akar a rendelkezésére álló idő alatt megvalósítani. Ebből a szempontból az alkotói korszak 1842. október 11-én kezdődik, a szakítással. A dialektikus mozgás utolsó pszeudonim darabja, a *Lezáró tudománytalan utóirat* alig két hónappal a 33. születésnapja előtt jelent meg. Az *Első és utolsó nyilatkozatban*, a könyv végén nem csak felvállalta a pszeudonim művek szerzőségét, hanem megköszöni a Gondviselésnek ezt a négy és negyed évet,⁷⁹ és el is búcsúzik az álnevektől. Ez is azt támasztja alá, hogy a saját halálára készült. Legközelebb, több mint egy éves szünet után, 1847. március 13-án adott ki épületes beszédeket (*Opbyggelige Taler i forskjellig Aand*), a *Szerzői tevékenységemről*ben leírtak szerint az egyetlen merőben vallási alkotást⁸⁰ a 34. születésnap előtt. Az 'életmű' teljes, lezárt egész.

74 Idézi DÉVÉNY 2003, 24.

75 Megj.: Az 1835–36-ra datált AA, 1–22 naplójegyzetek nyelvezete, költőisége és a finom utalások, valamint az összefüggések kibontása azt a benyomást kelti, hogy a jelenleg olvasható változat az eredeti bejegyzések alapján vagy jóval később, visszamenőleges reflexióban született, vagy eleve a valós történések költői megformálása. Hasonló életrajz-alapú fikcióra utal a CC, 13 az elhalálozott bátyról: a levél-szerkezet, a valós életnek nyilvánvalóan ellentmondó leírások, pl. az elhunyt bátynak felesége volt (lásd: NAPLÓJEGYZETEK AA-DD 1837–39/2006, 72–73.).

76 NAPLÓJEGYZETEK AA-DD 1837–39/2006, 21.

77 GARFF 2004, 557. Kierkegaard Boesennek adott válasza alapján. (Kiemelés tőlem.)

78 Ezt említi Hannay is, de nem fejti ki az részletesen az okokat, csak a családi tragédiákra utal. Hannay 1982, 3. „Søren came firmly to believe that he himself would not live to be more than thirty-three.”

79 SZERZŐI TEVÉKENYSÉGEMRŐL 1851/2000, 10.

80 SZERZŐI TEVÉKENYSÉGEMRŐL 1851/2000, 16.

Garff is megemlíti, hogy a *Lezáró tudománytalan utóiratot* valóban lezárásnak szánta, de nem indokolja, hogy miért. Pedig részletesen leírja, mennyire megdöbbent és összezavarodott Kierkegaard, amikor betöltötte a 34. életévét. Még az anyakönyvét is kikérte és leellenőrizte, hátha tévedés történt. Mindent erre tett fel, minden mozdulatát ez irányította: *meg fog halni a 34. születésnapja előtt*. 1846-ban a naplója szerint részletesen rendelkezik arról, hogyan alakítsák át a családi nyughelyet a temetése után. Teljesen átrendeztetné a sírhelyet, ahol apja, annak első és második felesége, valamint a két fiatalon elhunyt testvére nyugszik. A részletes rendelkezések végül így fejeződnek be: „... a táblát is támasszák a sírkőnek. / Egyengessék el a hantot és szórják be pázsitfűvel, csak a négy sarkot és egy egészen kicsi foltot hagyjanak szabadon. A sarkokba kis török rózsabokrokat ültessenek, azt hiszem, így hívják ezeket, olyan egészen apró, sötétvörös rózsákat. / Ily módon azon a táblán (amelyik a nagy, lapos kővön áll, rajta megboldogult nővérem és bátyám neve) legendó hely marad az én nevemnek:

Søren Aabye, született 1813. május 5-én, meghalt –

és egy kis vers is ide kerülhet, melyet petit betűtípussal írjanak:

*A szák idő betelt,
S fölébe hágtam,
Elmúlt, mi elkevert,
A rút viszályban.
Most rózsák szirma hull
Rám, itt lakom
Háborítatlanul:
Ó Krisztusom,⁸¹*

Epilógus

Jelen tanulmányt olvasva felmerülhet, hogy a megállapítások sokszor erősen szubjektívek. Ez a szubjektív értelmezés lesz önmegértéssé, ahogy Johannes Climacus mondja a *Filozófiai morzsákban*, ráeszmélés önnön nem-igaz voltomra, ahol „e tudati aktust illetően érvényes az a szókratészi nézet, mely szerint a tanító pusztá késztetés, bárki legyen is, legyen akár egy isten; mivelhogy tulajdon nem-igazság voltomat csakis én fedezhetem fel saját magam révén, mert csak ha én fedezem fel, tárul fel, előbb nem, tudja bár az egész világ.”⁸² Ilyen késztetésként kell hát kezelni Kierkegaard műveit, tanító késztetésként, amely a szöveg értelmezése és megértése mellett önmegértéshez is vezethet. Kierkegaard a bába, aki Szókratész nyomán haladva továbbviszi a *maieutika* művészetét, nem tételeket, rendszert vagy filozófiát tanít, hanem rávezet arra, hogy a tanuló maga ébredjen rá az igazságra.

81 Idézi GARFF 2004, 576.

82 FILOZÓFIA MORZSÁK 1844/1997, 22.

Én nem állítom, nem állíthatom, hogy ez a tanulmány az igazság birtokában lenne, mert 'objektíven' szemlélve az értelmezéseket nem maradhatott más terület a szerző számára, csupán a szubjektív értelmezés. De meg kell jegyezni, hogy eme szubjektív értelmezések alapja egyben egy sajátos objektivitás-kritika is, kétszeresen reflektáltan Kierkegaardra és e sorok szerzőjére.¹

Irodalomjegyzék

Søren Aabye Kierkegaard felhasznált művei

NAPLÓJEGYZETEK AA-DD 1837–39/2006. Heller Ágnes, Bacsó Béla, Niels Jørgen Cappelørn, Czakó István, Gyenge Zoltán, Nagy András (szerk.) – Soós Anita (ford.), Pécs: Jelenkor.

AZ IRÓNIA FOGALMÁRÓL 1841/2004. Az *irónia fogalmáról, állandó tekintettel Szókratészra*. In: Heller Ágnes, Bacsó Béla, Niels Jørgen Cappelørn, Czakó István, Gyenge Zoltán, Nagy András (szerk.) – Soós Anita, Miszoglád Gábor (ford.): Søren Kierkegaard Művei, 2. kötet, Pécs: Jelenkor.

VAGY-VAGY 1843/2005. Boros Gábor, Gyurgyák János (szerk.) – Dani Tivadar (ford.), Budapest: Osiris Kiadó.

AZ ISMÉTLÉS 1843/2014. Gyenge Zoltán (ford.). Szeged: Ictus, 1993; 2. kiad.: Budapest: L'Harmattan, 2008; 3. kiad.: Pécs: Jelenkor.

EIGHTEEN UPBUILDING DISCOURSES 1843–44/1992. In: *Kierkegaard's writings, V*. Szerk. és ford. Hong, Howard V., Hong Edna H., Princeton: Princeton University Press.

A SZORONGÁS FOGALMA 1844/1993. Ford. Rác Péter, Budapest: Göncöl.

FILÓZÓFIA MORZSÁK 1844/1997. Pesti Zsuzsa (szerk.) – Hidas Zoltán (ford.), Budapest: Göncöl.

STÁDIUMOK AZ ÉLET ÚTJÁN 1845/2009. Heller Ágnes, Bacsó Béla, Niels Jørgen Cappelørn, Czakó István, Gyenge Zoltán, Nagy András (szerk.) – Soós Anita (ford.), Pécs: Jelenkor.

UNSCIENTIFIC POSTSCRIPT 1846/1992. Concluding Unscientific Postscript to Philosophical fragments. In: *Kierkegaard's writings, XII, Volume I–II*. Szerk. és ford. Hong, Howard V., Hong, Edna H., Princeton: Princeton University Press.

SZERZŐI TEVÉKENYSÉGEMRŐL 1851/2000. Gulyás Gábor (szerk.) – Hidas Zoltán (ford.), Debrecen: Latin Betűk Alapítvány Kiadó.

¹ NAPLÓJEGYZETEK AA-DD 1837–39/2006, 21. lábjegyzete: „Hasonló jelenséggel találkozunk, mikor a megismerést és eredményeit hibásan értelmezzük, hiszen objektív eredményeket emlegetünk, miközben megelégedünk róla, hogy a filozófus tulajdonképpen felettebb szubjektív.”

További irodalom

- BRANDENSTEIN 2005. Brandenstein Béla: *Kierkegaard*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- CZAKÓ 2001. Czakó István: *Hit és egzisztencia – tanulmány Søren Kierkegaard hitfelfogásáról*. Budapest: L'Harmattan.
- DÁVID 2002. Dávid István: „Önértés és a szöveg igazsága” In: Tonk Márton – Veress Károly (szerk.): *Értelmezés és alkalmazás – hermeneutikai és alkalmazott filozófiai vizsgálódások*. Kolozsvár: *Scientia*, 11–34. old.
- DÉVÉNY 2003. Dévény István: *Søren Kierkegaard*. Máriabesenyő – Gödöllő: Attraktor Kiadó.
- GARFF 1994. Garff, Joakim: „Kierkegaard – egy bio-gráfia” In: Nagy A. (szerk.): *Kierkegaard Budapesten, A kierkegaard-hét előadásai 1992 december 1–4*. Budapest: Fekete Sas Kiadó, 127–148. old.
- GARFF 2004. Garff, Joakim: *SAK – Søren Aabye Kierkegaard – Életrajz*. Pécs: Jelenkor.
- GYENGE 1999. Gyenge Zoltán: „Az inkognitó” In: *Gond*, 1999. 18–19. sz. 13–19. o.
- GYENGE 2004a. *Gyenge Zoltán Kierkegaard élete és filozófiája c. akadémiai doktori értekezésének tézisei* [http://www.c3.hu/~prophil/profi051/gyenge_tezis.html, megtekintve: 2016. 02. 29.].
- GYENGE 2004b. *Gyenge Zoltán válasza Kierkegaard élete és filozófiája c. akadémiai doktori értekezésének opponensi véleményeire* [<http://www.c3.hu/~prophil/profi051/gyenge.html>, megtekintve: 2016. 02. 29.].
- GYENGE 2004c. Gyenge Zoltán: „A közvetett és közvetlen közlés – Kierkegaard és a nyelv” In: Neumer Katalin (szerk.): *Minden filozófia „nyelvkritika” I. – Nyelvfilozófia Locke-től Kierkegaardig*. Budapest: Gondolat.
- GYENGE 2007. Gyenge Zoltán: *Kierkegaard élete és filozófiája*. Máriabesenyő – Gödöllő: Attraktor Kiadó.
- GYENGE 2008. Gyenge Zoltán: *Az érzelmek esztétikája*. In: Kierkegaard S. A. – Soós Anita, Gyenge Zoltán (ford.): *Az ismétlés*. Budapest: L'Harmattan.
- HANNAY 1982. Hannay, Alastair: *Kierkegaard*. London, Boston, Melbourne and Henly: Routledge & Kegan Paul.
- HANNAY 2003. Hannay, Alastair: *Kierkegaard – A biography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HELLER 2004. Heller Ágnes: *Opponensi vélemény Gyenge Zoltán Kierkegaard élete és filozófiája c. akadémiai doktori értekezéséről* [<http://www.c3.hu/~prophil/profi051/heller.html>, megtekintve: 2016.02.29.].

- LUKÁCS 1910. Lukács György: „Søren Kierkegaard és Regine Olsen” Budapest: *Nyugat* 1910. 6. szám [<http://www.epa.oszk.hu/00000/00022/00052/01398.htm>, megtekintve: 2016.02.29.].
- NAGY 2011. Nagy András: *Az árnyjátékos – Søren Kierkegaard irodalomtörténet, eszme-történet és hatástörténet metszéspontján*. Budapest: L'Harmattan.
- NIGG 2007. Nigg, Walter: *Søren Kierkegaard – a költő, vezeklő és gondolkodó*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- PÜSPÖK 2010. Püspök Sarolta: *Søren Kierkegaard teológiájának súlypontjai*. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság.
- SOÓS 2000. Soós Anita: *A narráció mint a csábítás eszköze Søren Kierkegaard Ismétlés c. művében* [<http://www.c3.hu/~prophil/profi003/KIERK20.htm>, megtekintve: 2016.02.29.].
- VAJDA 2000. Vajda Mihály: *Filozófia mint elbeszélés – Emlékezet és ismétlés* [<http://www.c3.hu/~prophil/profi003/VAJDA.html>, megtekintve: 2016.02.29.].

Internetes források

- CHRONOLOGY 1996. Chronology of Søren Kierkegaard's Life. Based on the catalogue of the exhibit „Kierkegaard. The Secret Note”, The Round Tower, Copenhagen, May 6 – June 9, 1996, arranged by Niels Jørgen Cappelørn and Joakim Garff. – The Royal Library, National Library of Denmark, Copenhagen University Library [<http://www.kb.dk/en/nb/tema/webudstillinger/sk-mss/tidstavle/index.html>, megtekintve: 2016.07.29.].
- J. F. Giødwad (1811–1891) – The Royal Library, National Library of Denmark, Copenhagen University Library [<http://www.kb.dk/en/nb/tema/webudstillinger/sk-mss/samtidige/2forfatterskab/gioedwad.html>, megtekintve: 2016.07.30.].